

İTALYAN İŞGALİ ÖNCESİNDE RODOS VE VALİ İBRAHİM BEY'İN 1911 TARİHLİ RAPORU

RHODES BEFORE THE ITALIAN OCCUPATION AND THE 1911 REPORT OF GOVERNOR İBRAHİM BEY

Nimet Ayşe AKSOY*

Geliş Tarihi/Received:05.11.2020

Kabul Tarihi/Accepted:23.12.2020

AKSOY, Nimet Ayşe, (2021), "İtalyan İşgali Öncesinde Rodos ve Vali İbrahim Bey'in 1911 Tarihli Raporu", Belgi Dergisi, S.21, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Kış 2021/1, ss. 323-345.

Öz

Zengin bir tarihe sahip olan Rodos, Doğu Akdeniz havzası ile Ege denizi ve Boğazlar bölgesi arasındaki yol üzerinde yer alır. Bu stratejik değerinden ötürü tarihsel süreçte Akdeniz'de hakimiyet kurmak isteyen güçlerin aday kontrol altına alma girişimlerine sıklıkla rastlanır. Uzun süre Osmanlı yönetiminde kalan Rodos, stratejik konumu nedeniyle idari açıdan da önemli vazifeler görmüştür. Osmanlı sınırlarına dahil edilmesinin ardından Rumeli Teşkilatı içinde yer alan Rodos kısa süre içinde oluşturulan Cezâyir-i Bahr-i Sefid Eyaleti'nin bir parçası haline getirildi. Bu eyalete uzun süre merkezlik yapan Rodos, 19. yüzyıl boyunca Osmanlı Devleti'nin bir parçası olarak devletin geçirdiği türlü buhranlardan nasibini aldı. Adanın sahip olduğu nüfus yapısı, geçim kaynakları, süreklilik arzeden geçici göç meselesi, Müslüman ahali arasında yaşanan Hristiyanlaşma (tanassur) hadiseleri, eğitim faaliyetlerinde yaşanan olumsuzluklar, farklı zamanlarda ve çeşitli görevlerle Rodos'a gelen devlet görevlilerinin sundukları raporlara yansımıştır. Cezâyir-i Bahr-i Sefid Valisi İbrahim Bey 7-18 Nisan 1911'de 12 gün süren bir teftiş yapmıştır. Bu teftişte Rodos'a bağlı pek çok köyü ziyaret etmiştir. Rodos'un nüfus kaybı İbrahim Bey'in de tespitlerinde yer almıştır. Geçici göçün sebebinin Rodos köylerinde yaşayan halkın geçim sıkıntısından kaynaklandığını, bunun önüne geçebilmek için tarımsal faaliyetlerin nasıl geliştirilebileceğine dair öneriler sunmuştur. Eğitim konusunda yaşanan aksaklıkları da değerlendiren İbrahim Bey, köylerde yaşayan Rumların okullarında aldıkları eğitim nedeniyle Osmanlı Devleti'ne olan bağlılıklarının zedelediğine işaret etmiştir. Rumların devlete bağlılıklarının artırılmasına yönelik ürettiği çözümlerini de içeren kapsamlı raporunda ayrıca Rodos'un coğrafi yapısının korunmasına, çam kabuğu kaçakçılığının önlenmesine, askerlik vazifesinin aksamamasının nedenlerine, yerel yönetimdeki aksaklıkların giderilmesine de yer vermediği ihmal etmemiştir.

Çalışmada amaçlanan Osmanlı yönetimine bağlı olduğu son çeyrek yüzyılda Rodos'un genel iktisadi ve sosyal yapısıyla birlikte İbrahim Bey'in İtalyan işgalinin hemen öncesinde Rodos'un köyleri hakkındaki izlenimlerini değerlendirmektir.

Anahtar Kelimeler: *Rodos, Cezâyir-i Bahr-i Sefid, Teftiş Raporu, Osmanlı.*

* Dr. Öğr. Üyesi, Akdeniz Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, E posta: nbakircilar@akdeniz.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0002-1324-2901>)

Abstract

Rhodes, which has a rich history, is located between the Eastern Mediterranean basin and the Aegean Sea. Because of this strategic value, forces seeking to establish dominance in the Mediterranean have often attempted to control the island throughout history. Rhodes, which remained under the Ottoman dominance for a long time, had important administrative duties due to its strategic position. After the Ottoman conquest, the island became part of the Rumelia Governance and later subordinated to the Eyalet of the Cezâyir-i Bahr-i Sefid, which was formed in a short time. Having been the center of this eyalet for a long time, it had its share of various depressions experienced by the Ottoman Empire during the 19th century. The population structure of the island, its livelihoods, the continuing issue of temporary immigration, the incidents of Christianization (tanassur) among the Muslim population, and the problems in the educational activities were reflected in the reports submitted by the state officials who came to Rhodes at different times and with various duties. The Governor of the Eyalet of the Cezâyir-i Bahr-i Sefid, Ibrahim Bey, conducted a 12- day inspection on April 7-18, 1911. During this inspection, he visited many villages in Rhodes. Rhodes' population loss was included in Ibrahim Bey's findings as well. He found out that the shortage of livelihoods of the people living in the villages was behind the temporary immigration, and offered his suggestions on how agricultural activities could be developed in order to prevent this. Evaluating the deficiencies in education, Ibrahim Bey pointed out that the Greeks living in the villages had their loyalty to the Ottoman Empire damaged due to the education they received in their schools. In his comprehensive report, which includes his solutions to gain Greeks' loyalty to the state, he made his points on the protection of the geographical structure of Rhodes, the prevention of pine bark smuggling, the reasons for the disruption of military service, and overcoming the troubles in the local administration.

The aim of the study is to review, in addition to the general economic and social structure of the island in the last quarter of the century when it was under the Ottoman rule, the impressions of Ibrahim Bey about the villages of Rhodes, just before the Italian occupation.

Keywords: *Rhodes, Cezâyir-i Bahr-i Sefid, Inspection Report, Ottoman.*

Giriş

Günümüzde Yunanistan'a bağlı adalardan biri olan Rodos, Bizanslılar tarafından Ege Adaları, Osmanlılar tarafından Cezâyir-i Bahr-i Sefid, Avrupa kaynaklarında Güney Sporatlar ve Oniki Ada tabiri yapılan adalardan biridir¹. Rodos'un genişliği 1404 km²'dir². Biçim bakımından bademe benzetilen Rodos, Sakız'dan sonra Cezâyir-i Bahr-i Sefid'in ikinci büyük adasıdır³.

Klasik dönemde Ege'deki önemli denizci devletlerden biri olan Rodos, sonrasında Roma İmparatorluğu'nun donanmasında önemli roller oynamış, ardından Doğu Roma'yla gemicilik, gemi inşası, deniz seyir deneyimlerini paylaşmıştı. Doğu Romalılar ve Müslümanlar hâkim oldukları dönemlerde adada tarımı iyileştirirken etkili sulama yöntemleri sayesinde zeytini bol Rodos'un her bakımdan kalkınmasını sağlamışlardı⁴. 1310'dan itibaren Rodos, Saint-Jean L'Hospitalier tarikatının elinde Müslüman gemilerine korsan akınları yapılan bir yer haline dönüşmüştü⁵. Osmanlı Devleti'nin yayılma sahasında olan Rodos ele geçirilmesi gereken önemli stratejik bölgelerden biriydi. Osmanlı sınırları güneyde Mısır'a batıda Macaristan'a kadar uzanmışken Avrupa devletlerine ait donanmaların Osmanlılarla savaşırken üslendikleri Rodos'un Osmanlı toprağı haline getirilmesi, Anadolu sahillerinin de korunmasını kolaylaştırıracaktı⁶. Anadolu'nun savunmasındaki rolü açık olan Rodos, buraya yapılabilecek olası bir taarruzda kolaylıkla sıçrama tahtası olarak kullanılabilir⁷. Sadece güvenlik değil, ticari açıdan da Rodos önemliydi. Zira ada bir yandan Şövalyelerin kalesiyken diğer yandan Osmanlı, Mısır ve Suriye'ye erişimi sağlayan bir dağıtım ağının merkezi işlevi görmekteydi⁸. Adanın yönetimini eline almak için ilk ciddi girişimini 1480'de gerçekleştiren Osmanlı Devleti'nin bu konuda başarılı olması ancak Kanuni Sultan Süleyman'ın tahta çıkmasından sonra gerçekleşmiştir⁹. 300'den fazla Osmanlı filosu ile girişilen mücadele, 21 Aralık 1522'de Tarikat Meclisi'nin anlaşma talebiyle son bularak Rodos Osmanlı toprağı haline getirilmişti¹⁰. Rodos'un fethiyle Osmanlı Devleti'nin Doğu Akdeniz'deki hakimiyet sahası bir kat daha güvence altına alınmış oldu. Zira bu şekilde Hristiyan korsanlığı için son derece cazip olan hacı, baharat, ipek, kereste, pirinç, buğday, şeker yolu demek olan Rodos-İskenderiye güzergâhının¹¹ bir bölümü Osmanlı yönetimine dahil oldu.

Osmanlı İdari Mekanizması İçinde Rodos'un Yeri

Kanuni Sultan Süleyman döneminde yapılan fetihlerle birlikte ülke sınırlarında oluşan muazzam değişiklik yeni bir idari yapılanmaya gidilmesini zorunlu kılmıştı. Fethinden sonra Rodos, Midilli Sancağı'na bağlanarak¹² Rumeli teşkilatı ve idaresi içine dahil edildi.

- 1 Şerafettin Turan, "Rodos ve 12 Ada'nın Türk Hâkimiyetinden Çıkışı", *Bellekten*, C.XXIX, S. 113, Ocak 1965, s. 77.
- 2 Besim Darkot, "Rodos", *İ.A.*, C.IX, M.E.B. Yay., İstanbul 1964, s. 753.
- 3 Ş.Sami, "Rodos", *Kamus'ul Alam*, c.III, Mihran Matbaası, İstanbul 1891, s. 2272.
- 4 Ernie Bradford, *Akdeniz (Bir denizin Portresi)*, Çev. Ahmet Fethi, İş Bankası Yay., İstanbul 2004, s.280.
- 5 David Abulafia; *Büyük Deniz Akdeniz'de İnsanlık Tarihi*, çev.: Gül Çağalı Güven, Alfa Yay., İstanbul 2012, s.435.
- 6 Necati Avcı, "Osmanlıların Rodos Şövalyeleri ile İlk Temasları ve Kanuni'nin Adayı Fethi", *İslami Araştırmalar Dergisi*, C.13, S.2, 2000, s.210.
- 7 İdris Bostan-Ali Kurumahmut, *Haritalar ve Coğrafya Eserlerine Göre Ege Denizi ve Ege Adaları*, SAEMK Yay., Ankara 2003, s.3.
- 8 Abulafia, *a.g.e.*, s.452-453.
- 9 Machiel Kiel, "Rodos", *DİA*, C. 35, İstanbul 2008, s.156.
- 10 Şehabettin Tekindağ, "Rodos'un Fethi", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S.8, Mayıs 1968, s. 58-59. Fetih hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca; M.Akif Erdoğan, "Kanuni Sultan Süleyman'ın Rodos Seferi Ruznamesi", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C.XIX, S.1, Temmuz 2004.
- 11 Fernand Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, Çev.: M.A.Kılıçbay, C.II, Eren Yay, İstanbul 1990, s.153.
- 12 Necati Avcı, "Kanuni'nin İkinci Büyük Seferi Olan (928/1522), İstanbul-Rodos-İstanbul Seferi Menzilleri ve Bu Arada Yapılan İşler", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.1, 1995, s.38.

Bağlı olduğu Midilli'yle birlikte 16. yüzyılın ortasından itibaren Cezâyir-i Bahr-i Sefid adıyla oluşturulan yeni bir eyaletin livası haline dönüştürüldü¹³. Kısa süre içinde de Rodos'un Midilli'den ayrılarak müstakil hale getirildiği, Cezâyir-i Bahr-i Sefid Eyaleti'ne bağlı idari bir birim statüsünü elde ettiği anlaşılmaktadır¹⁴.

19. yüzyılın başından itibaren Osmanlı Devleti'nde yaşanan toprak kayıpları Cezâyir-i Bahr-i Sefid Vilayeti'nin sınırlarını da daralttı. 1831'de başlayarak Osmanlı Devleti'ni uzun süre uğraştıran Mehmet Ali Paşa'nın isyanı ve ardından gelen Tanzimat Fermanı tüm Osmanlı ülkesini olduğu gibi Rodos'u da etkileyecek geniş kapsamlı birtakım düzenlemelerin ortaya çıkmasına neden oldu. 1849'da Cezayir-i Bahr-i Sefid Eyaleti'nin idari pozisyonu yeni baştan şekillendirilirken bu yeni düzende Rodos konumu nedeniyle eyalet merkezi haline getirildi¹⁵. 1867 tarihinde vilayet teşkilatı kurulduktan sonra da idari düzenlemeler bir süre devam etti. Bu esnada Cezayir-i Bahr-i Sefid Vilayeti'nin merkezi Sakız ve Rodos arasında birden fazla el değiştirdiyse de¹⁶ 20. yüzyılın başında Rodos İtalyan işgaline kadar elinde bulundurmaya devam edeceği merkez kaza statüsündeydi.

Rodos'un merkez kaza olduğu Cezâyir-i Bahr-i Sefid Vilayeti 20. yüzyıla girildiğinde Sporad Adalarından ibaret görünmektedir. Kuzeyinde Edirne Vilayeti'yle Anadolu kısmında Biga Sancağı; doğusunda Aydın vilayeti sahili, güneyinde Akdeniz, Batısında Yunan adalarıyla Selanik Vilayeti'nin sahilleriyle sınırlanmıştı¹⁷. Rodos Adası'nda 45 köy ve 2 nahiye mevcuttu.¹⁸

Uzun zaman Osmanlı hakimiyetinde kalan Rodos, 1911 sonbaharında başlayan Osmanlı-İtalyan savaşının ilk yarısında diğer Ege adaları gibi İtalyanlar tarafından abluka altına alınarak bahar aylarında İtalya tarafından işgal edilmişti¹⁹. İtalya, I.Dünya Savaşı'nda elinde tuttuğu Rodos'un stratejik değerinin farkındaydı. Zira İtalya'nın Anadolu'ya yapabileceği bir harekatta Rodos, bir sevkîyat ve sıçrama noktası olarak kullanılabilirdi²⁰. Stratejik değerine binaen Uşi Anlaşması'na göre Osmanlı Devleti'ne terk etmesi gereken Rodos'u 1945'e kadar elinde tutacak, bu tarihte ise adanın yönetimi Yunanistan'a devredilecektir.

Osmanlı Yönetiminde Rodos'un Demografik Yapısı

Osmanlı yönetimine geçtikten sonra Rodos'un nüfusunu Türkler, Rumlar, Yahudiler ve Çingeneler oluşturmaktaydı. Fetihden hemen sonra Rodos'ta bulunan Latinlerin dışında adanın sakinleri sürgün edilmedi²¹. Fethin ardından yaşanan nüfus kaybının telafisi için bir iskân siyaseti izlendi. Başka coğrafyadan nüfus nakli olarak özetlenebilecek bu siyaseti izlerken Osmanlı yönetimi, Rodos'u buraya gelecek insanlara cazip kılmak için bir kısım önlemler almayı da ihmal etmedi. Bu önlemlerden biri din ve mezhep serbestliği diğeri ise iskanın ertesinde 5 yıl sürecek bir vergi muafiyetinin sağlanmasıydı²². Rodos şehrinin surlarla çevrili bölgesindeki Hristiyan nüfusun önemli bir bölümü, adanın Osmanlı 13 Tayyib Gökbilgin, "Kanuni Sultan Süleyman Devri Başlarında Rumeli Eyaleti, Livaları, Şehir ve Kasabaları", *Belleten*, C. XX, s.78, 1956, s.251.

14 Mahmut H. Şakiroğlu, "Cezâyir-i Bahr-i Sefid", *DİA*, C.7, İstanbul 1993, s.500.

15 Ali Fuad Öreñç, *Yakındönem Tarihimizde Rodos ve Oniki Ada*, Doğu Kütüphanesi Yay., İstanbul 2006, s.67.

16 Turan, *a.g.m.*, s.79.

17 *Cezayir-i Bahr-i Sefid Vilayeti Salnâmesi*, Sene 1321, s.184.

18 *Cezayir-i Bahr-i Sefid Vilayeti Salnâmesi*, Sene 1321, s.206.

19 Darkot; *a.g.m.*, s.756-757.

20 Erdal Taşbaş, "I. Dünya Savaşı'nda Rodos Eksenli Osmanlı-İtalya İlişkileri", *Uluslararası Birinci Dünya Savaşı'nın 100. Yılı Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, C.I, TTK Yay., Ankara 2017, s.402.

21 Mehmet Akif Erdoğan, *Rodos'un Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, Er Yay., İzmir 2018, s.99.

22 Cengiz Orhonlu, "Oniki Ada'da Türk Eserleri ve Türk Nüfusu", *Türk Kültürü*, S.24, Yıl II, 1964, s.29.

yönetimine geçmesinin ardından güvenlik sebebiyle varoşlara ya da büyük köylerin etrafına yerleştirildi. Müslüman nüfus ve askeri birlikler, Kanuni Sultan Süleyman tarafından tamir ettirilen surların içinde yaşamlarını sürdürdüler²³. Osmanlı öncesi dönemde adada varlığı bilinen Yahudi cemaati de büyüdü. Çünkü fetih esnasında Osmanlı yönetimine yaptıkları yardımlardan ötürü gerek Ege adalarından gerekse Avrupa'nın çeşitli yerlerinden Osmanlı Devleti'ne göçen Yahudilerin Rodos'a yerleşmelerine izin verilmişti²⁴. Fetih esnasında yapılan yardımların dışında Yahudilerin adaya davet edilmesinin bir başka gerekçesi de Osmanlı yönetiminin Yahudiler vasıtasıyla ada ticaretinin canlandırılmasına katkı sunacaklarına kesin gözüyle bakılmasıdır. Adada Türk ve Müslüman kesim daha çok Rodos şehrinde yaşamayı tercih ederken Rumlar hayatlarını köylerde idame ettiriyorlardı. Elbette yaşamlarını Rodos'un köylerinde sürdüren Türkler de mevcuttu. Çayır, Kandilli, Uzgur köylerinde tamamen Türkler sakinken, 15 köyde de Rumlarla Türkler bir arada yaşamışlardı²⁵.

Adanın Osmanlı toprağı haline gelmesinden sonra yapılan ilk tahrirde merkezde % 68'i Müslüman, % 17'si Yahudi, % 15'i Hristiyan olmak üzere 841 hanenin bulunduğu anlaşılmaktadır²⁶. Rodos şehri, 16. yüzyılın sonlarından 18. yüzyılın ortalarına değin Tire haricinde Batı Anadolu kentlerinden daha kalabalık bir nüfusa sahiptir²⁷. III.Murad'ın saltanat yıllarında (1574-1595) ada nüfusu iki katına çıkarak muazzam bir artış yaşadı. Bu dönemde yaklaşık 28.000 nüfusa sahip olan Rodos bu nüfustan 2.000 kadarını bir asırlık süre içinde kaybetti. 18. yüzyılın başında III.Ahmed (1703-1730) döneminde ise 19.000 kişilik nüfusa sahip olan adanın nüfusunda ciddi bir azalma görülmektedir²⁸. Osmanlı yönetimine geçtikten sonra da istikrarlı bir nüfus artışının yaşandığı Rodos'un nüfusundaki ciddi boyutta azalma eğiliminin pek çok sebebi bulunmaktadır. 1645'te başlayan Girit üzerindeki Osmanlı-Venedik mücadelesi, Rodos nüfusunun gerilemesine yol açtığı gibi salgın hastalık, kuraklık, depremler de diğer olumsuz faktörleri oluşturmuşlardı²⁹. 18. yüzyılın ortalarında Rodos'u ziyaret eden ve diğer gezginlerden daha ayrıntılı bilgi veren Claude Étienne Savary adada 4.700 Müslüman, 2.500 Rum ve 100 Yahudi hanesinin bulunduğunu söylemektedir. Her ailenin yaklaşık 5 kişiden oluştuğu fikriyle adanın nüfusunun yaklaşık olarak 36.500 kişiden ibaret olduğunu belirtir³⁰. 1831 nüfus sayımına göre adada 7.420 Hristiyan erkek, 3.095 Müslüman olmak üzere 10.515 erkek yaşıyordu³¹. Cuinet'e göre Rodos merkez kazasında 6825 Müslüman, 20.250 Yunan Ortodoks, 546 Katolik, 14 Ermeni, 1513 Yahudi olmak üzere 29.148 kişi ikamet ediyordu³². Berlin Kongresi sonrasında 1881'de Yunan hudut meselesinin çözümüne yönelik diplomatik manevraların yapıldığı esnada Osmanlı Devleti, Cezâyir-i Bahr-i Sefid Vilayeti'nin genel

23 Kiel, *a.g.m.*, s.156.

24 Erdoğan, *Rodos'un Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, s.100.

25 Örenç, *Yakındönem Tarihimizde Rodos ve Oniki Ada*, s.194.

26 Betül Tezcan; "16. Yüzyılda Osmanlı Hakimiyetinde Bir Ege Adası: Rodos (367 Numaralı/1530 Tarihli Rumeli Vilayeti Defterine Göre)", *Uluslararası Balkan Tarihi ve Kültürü Sempozyumu (6-8 Ekim 2016, Çanakkale)*, *Bildiriler*, C.I, Çanakkale 2017, s.138.

27 Mehmet Akif Erdoğan; "The Island of Rhodes Under Ottoman Rule: Military Situation, Population, Trade and Taxation", *Arab Historical Review for Ottoman Studies*, 13-14, Zaghuan 1996, s. 33.

28 Mehmet Akif Erdoğan, "Rodos Adası'nda 1711 yılında Timarlar ve Timarlılar", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, c.13, 1998, s.25.

29 Kiel, *a.g.m.*, s. 156-157.

30 Cihan Özgün, "Society and Economy on the Islands of Rhodes in Western Travel Journals in the 19th Century", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. 34, S.1, 2019, s.205.

31 Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara 1995, s.211.

32 Vital Cuinet, *La Turquie D'Asie, Géographie Administrative*, Toma Premier (I), Éditeur Ernest Leroux, Paris 1892, s.370.

durumu ve olası bir savaş durumuna yönelik ihtiyati tedbirlerin alınabilmesi için kapsamlı bir araştırma yapması hususunda Miralay Mehmed Şâkir Bey'i görevlendirir. Miralay Mehmed Şâkir Bey, yaptığı gözlem ve incelemeleri bir rapor haline dönüştürür. Bu raporu ayrıntısıyla değerlendiren Öreñç'in çalışmasında, Rodos Adası'nın 1881'deki nüfusu 3.000 Müslüman, 2.000 Yahudi, çoğunluğu yabancı tebaadan 32.000 Hristiyan olmak toplam 37.000 kişidir³³. Mehmed Şâkir Bey'in ardından 10 yıl sonra bölgeye ilişkin ayrıntılı bir rapor hazırlayan Cezayir-i Bahr-i Sefid Vali vekili Mehmed Tefvik adanın genel nüfusunun ilgisizlik nedeniyle azaldığından söz ederek Müslümanların 5.938, gayrimüslimlerin ise 28.880 kişiden ibaret olduğunu belirtir³⁴. Bu veriler ortalama olmakla birlikte 10 yıl içinde adada Müslüman nüfus lehine bir artış söz konusuysen gayrimüslimler aleyhine bir nüfus azalması kaydedildiği anlaşılmaktadır. Ş.Sami'ye göre 4.903'ü Müslüman, 2.660'ı Yahudi ve geri kalanı Rum olmak üzere Rodos, 27.096 kişilik nüfusa sahiptir³⁵.

Bütün bu veriler fetihten itibaren istikrarlı bir yükseliş göstermiş olan Rodos nüfusunun 18. yüzyıl itibarıyla azalmaya yüz tuttuğunu göstermektedir. Özellikle 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren nüfusun azalmasının önüne geçilmesi Osmanlı yönetiminin özenle üzerinde durduğu bir konudur. 1884-1887 yılları arasında mutasarrıflık yapmış olan Namık Kemal Bey adanın özellikle Müslüman nüfusundaki azalmaya dikkat çekmektedir. Sultan II.Abdülhamid'e yazdığı mektubunda eskiden 200 asker çıkarabilecek kadar güçlü bir Müslüman nüfusa sahip olan Rodos'ta kırk-elli yıldır devletin hiçbir toprağında görülmeyen bir şekilde nüfusun azaldığını belirtir. Adadaki bütün Müslüman nüfusunun sadece 6.000 kişiyle sınırlı olduğunu, köylerde ise 1.000 kişinin ikamet ettiğini sözlerine ekler. Namık Kemal Bey, Müslüman nüfusun azalmasının askerlik korkusu ve cahillikten kaynaklandığına işaret eder. Askere gitmemek için Hristiyanlaşarak (tanassur) Yunanistan'a veya Sisam'a kaçmak oldukça yaygındır. Bu durumu bir facia olarak nitelendiren Namık Kemal Rodos'un 11 köyünde Müslümanların yaşamlarını sürdürdüğünü, birkaçında camii bile olmadığı gibi hiçbirinde okul olmadığını yazar. Namık Kemal'in mektubundan tahriri yapıp biten 8 köyde kadın-erkek toplamda 340 kişiden 24'ünün Hristiyan olduğu bilgisine de ulaşmak mümkündür³⁶. Tanassur hadiselerinin ortaya çıkmasında Rodos'un merkezden uzaklığı ve mevcut siyasal coğrafyayı gözden uzak tutmamak gerekir. Ayrıca devletin baskısını hissettiği siyasal konjonktür nedeniyle Rodos'ta denetim, yönetim ve takip güçlüğü yaşadığı da ortadadır. Buna rağmen Namık Kemal'in mutasarrıflığı döneminde bu hadiselerle yönelik çalışmaları merkezin dikkatini Rodos'a çekmeyi başarmıştır³⁷. Namık Kemal'in 16 Ocak 1885 tarihli teşekkür mektubunda kendi fikirlerine gösterdiği ilgi ve Rodos köylerine camii yapılması için verdiği iradeden dolayı Sultan II.Abdülhamid'e şükranlarını sunması³⁸ başarısının da kanıtıdır.

Namık Kemal Bey'den neredeyse çeyrek yüzyıl sonra adaya gelen İbrahim Bey de raporunda adanın nüfusunun 35.000 civarında olduğunu belirterek nüfusun azaldığına dikkat çeker. O'na göre ada nüfusunun azalmasının en önemli nedeni geçim sıkıntısıdır. Ada halkı eskiden beri bir cehalet çemberinin içine sıkışıp kalmış vaziyettedir. Kendileri

33 Ali Fuat Öreñç, "Berlin Kongresi Sonrası Osmanlı-Yunanistan Hudut Müzakerelerinde Ege Adaları'nın Askerî Durumu (1880-1881)", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, S.10, 2006, s.175-176, 179.

34 Metin Tuncel, İdris Bostan; "Dünden Günümüze Ege Adaları", *Coğrafya Dergisi*, S.6, s.33.

35 Ş.Sami, *a.g.m.*, s.2272.

36 Fevziye Abdullah Tansel, *Namık Kemal'in Husûsî Mektupları-IV*, Rodos ve Sakız Mektupları, TTK, Ankara 2013, s. 97-99.

37 Cihan Özgün, "Rodos Adasında Tanassur Hareketleri ve Namık Kemal", *2. Turgut Reis ve Türk Denizcilik Tarihi Uluslararası Sempozyumu (1-4 Kasım 2013) Bildiriler*, C.2, İzmir 2015, s.313.

38 Namık Kemal, kendi fikirlerine gösterilen ilgi ve Rodos köylerine camii yapılması için verdiği iradeden dolayı Sultan II.Abdülhamid'e teşekkür etmiştir. BOA., Y.EE., 40/76.

için madden ve manen yararlı olabilecek hiçbir şeyin farkında olmadıkları gibi zamanın kıymetini anlamaktan da yoksundurlar. Yoksulluktan bir türlü kurtulamadıkları için çareyi ya geçici süreyle veyahut tamamen adadan göç etmekte bulmaktaydılar. Adadan kalıcı göçün engellenmesi için öncelikle geçim sıkıntısının ortadan kaldırılması gerekmektedir³⁹. Vali İbrahim Bey'in Rodos'ta görevde olduğu tarihten kısa süre sonra Ada İtalyanlar tarafından işgale uğrayacaktır. İtalyan işgali esnasında Rodos'un yaklaşık 26.000'den müteşekkil nüfusundan yaklaşık 2.000-3.000 kişinin göçmen işçi olarak çalıştıkları bilinmektedir⁴⁰.

18. yüzyıldan itibaren adanın nüfusunda belirgin bir şekilde azalma eğilimi vardı. Müslümanların yoğunlukla ikamet etmeyi tercih ettikleri Rodos şehri hariç Müslüman yerleşimi olan köylerde Hristiyanlaşma hadiseleri yaşanmaktaydı. Adanın demografik durumunun Müslümanların aleyhine değişimi 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren buraya çeşitli sebeplerle gönderilen görevliler tarafından da tespit edilmişti. Bu görevliler hazırladıkları raporlarda demografik açıdan adanın kan kaybettiğine değinerek Osmanlı yönetiminin dikkatini çekmeye gayret etmişlerdi. Adanın özellikle köylerinde kaybedilen Müslüman nüfusun korunması ve artırılmasına yönelik devletin -II. Abdülhamid döneminde yaptırılan camiler hariç tutulursa- somut bir çalışma yaptığına dair bir fikir edinilmesine yol açacak herhangi bir belgeye tesadüf edilmemiştir. Ancak ileride değinilecek olan devletin adadaki tarımsal faaliyetlerin iyileştirilme çabasını, din farkı gözetmeksizin nüfus kaybının önüne geçmek için alınan önlemler kapsamında değerlendirebilmek mümkündür.

Rodos'ta Üretim ve Ticaret

Braudel, Akdeniz'in, toprağın üstünde yaşamlarını sürdüren insanlara fakirliği dayattığını belirtir. Hakikaten Akdeniz ikliminin yaşandığı bütün bölgelerde işlenebilir toprağın kalkerli yapısı, yumuşak toprağın azlığı, narinliği gibi sorunlar Akdeniz insanına azla yetinmeyi bilme zorunluluğunu dayatır⁴¹. Akdeniz ikliminin insafına bağlı olan Rodos'taki tarımsal faaliyet İbrahim Bey'in teftiş ettiği konulardan birini oluşturmaktadır. Sahip olduğu iklime rağmen Rodos, çevresindeki adalar arasında en fazla ziraate elverişli toprağa sahip ada konumundadır. Verimli ve mahsuldar Malona-Massari ovasından sonra Çambika Boğazı'ndan Arhancelos taraflarına doğru arazi yükseldikçe toprağın verimi de düşer⁴². Rodos'taki ekilebilir arazi Osmanlı kayıtlarına göre 290.000 dönümden ibaret olup önemli bir kısmı bağ, bahçe ve bostandan ibarettir. Buğday, arpa, mısır, yulaf, zeytin önemli üretim kalemlerindedir. Buranın sebze mahsulatı içinde emsali hiçbir yerde görülmeyen balkabağı bulunur. 30-50 kıyye olanları olduğu gibi 60 kıyye ağırlığında olanlar bile bulunmaktadır. Meyve olarak zeytin, dut, incir, hurma, üzüm, kavun, karpuz, şeftali, kayısı, ayva, elma, erik, armut, badem, nar, limon, portakal, turunc, mandalin gibi meyvelerden ibarettir. Bunlardan en çok mahsul zeytinden elde edilmektedir. Senede bir milyon kıyye zeytin ve ondan da 400.000 kıyyeye yakın miktarda zeytin yağı elde edilmektedir. Adada yetiştirilen karpuz hacim ve lezzet açısından neredeyse meşhur Adana karpuzu ile yarışacak haldedir. Kataviya köyünde çıkan kavunların oldukça lezzetli olduğu bilinmektedir. Adada yetiştirilen üzüm çoğunlukla şarap için kullanılmaktadır. Yetiştirilen üzüm türleri arasında razaki, keçi memesi ve çekirdeksiz üzüm yer almaktadır⁴³.

39 BOA., DH. MÜ. 152-131, s.2.

40 Ayrıntı için bkz. Elif Yeneroğlu Kutbay, "Economic and Commercial Conditions of the Island of Rhodes at the Beginning of 20th Century According to the Reports of Sir Alfred Biliotti", *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi*, C.XIV, S.29, 2014, s.53.)

41 Braudel, *a.g.e.*, s.155.

42 Ziver Bey; *Rodos Târîhi*, Çev.: Harid Fedai, TTK Yay., Ankara 2013, s.11.

43 *Cezayir-i Bahr-i Sefid Vilayeti Salnâmesi*, Sene 1321, s.204-205.

Yetiştirilen bu ürünlerin bir kısmı yetiştiricilerin ihtiyaçlarını karşılamaya yönelikken bir diğer kısmı ticari emtia olarak ada köylüsüne gelir sağlamaktaydı. Adada mevcut arazinin 1/3'ünün ekilebilmesine karşın Rodos'un ılıman iklimi meyve ve sebzelerin Anadolu veya Mısır'daki çoğu yerden daha önce olgunlaşmasına yarıyordu. Rodoslu çiftçiler ürünlerini diğer bölgelere göre bir ay önceden piyasaya sürme avantajını ellerinde bulunduyorlardı. Bu da meyve ve sebze Rodoslu çiftçiler için daha kazançlı ihracat ürünleri haline dönüştürüyordu⁴⁴. Yaş sebze ve meyvenin en önemli müşterileri İstanbul, İzmir, Odessa ve İskenderiye'ydi. Ancak 1870'li yıllara gelindiğinde meyve ağaçlarında çıkan hastalıklar Rodos'un ihracatının 19. yüzyılın son on yılına kadar neredeyse tamamen durmasına neden olmuştu⁴⁵. Yaş meyve-sebze ihracatının durmasının bir diğer nedeni de vapur şirketleridir. 1880'li yıllarda İzmir Körfezi'nde imtiyazlı bir biçimde seferler yapması için kurulan Hamidiye Vapur Şirketi Rodos'a büyük buharlı gemi şirketlerinin uğramasını engellediğinden ithalat ve ihracatına zarar verdi⁴⁶. Rodos'u bu defa Pandaleon, Hacı Davut, gibi daha küçük buharlı gemi şirketleri uğrak yerlerine dahil ederek Rodos-İzmir ulaşımının süresinin uzamasına neden oldular. Neticede oluşan zaman kaybı yaş sebze-meyve ihracatından büyük gelir elde eden Rodos'un önemli bir avantajını kaybetmesiyle sonuçlandı⁴⁷.

Meyve-sebze haricinde Rodos'ta zahire ekimi de yapılmaktaydı. İbrahim Bey adada ekimi yapılan zahirenin ada köylüsünün gelir elde etmesi açısından çok da iyi bir uygulama olduğunu düşünmemektedir. Zira o'na göre arpa, buğday ekimi kârdan çok zarar getirmektedir. Bu düşüncesini de Ada köylüsüyle paylaştığını raporunda beyan eder. Bu zahire üretiminin olumsuz yönlerini ayrıntılarıyla anlattığı konferanslarda çiftçilere bu zahireden elde ettikleri kazanç ve zahire üretimini gerçekleştirebilmek için yaptıkları masrafı ayrıntılarıyla çiftçilere anlatmıştır. Elbette köylülere bir öneri de sunmuştur. Topraklarında zahire üretimi yerine kademeli olarak meyve ağacı dikmelerinin Rodos çiftçileri için çok daha karlı bir yöntem olacağı anlatılmıştır⁴⁸. İbrahim Bey'in zahire üretimine yönelik yaptığı tespit doğrudur. Rodos köylüleri tahıl üretimi yaparken Rodosluların tahıl ihtiyacı ancak ithalatı yapılmak suretiyle giderilebilmekteydi. Fethedildiği tarihten itibaren adadaki işe sorunu Rodos'u devamlı olarak Anadolu'ya bağımlı hale getirmiştir. Teke, Hamid, Sığla ve Menteşe sancakları Rodos'taki tahılla birlikte et ihtiyacını da karşılamaktaydılar⁴⁹. Ender de olsa bu bölgelerden yeterli miktarda zahire temini yapılamadığı kimi zamanlarda Boğdan'dan bile Rodos'a zahire aktarımı söz konusu olabilmekteydi⁵⁰. Rodos'ta tahıl ekimi gerçekleştirilmesine rağmen Rodos kentinin işesinin sağlanması için ithalat yapmasının önemli bir nedeni, adanın yol durumuydu. 1890 yılının başından itibaren adanın etrafını dolaşmak suretiyle köyleri birbirine bağlayacak bir araba yolunun projesi tamamlanarak inşasına başlanmışsa da inşaatın tamamını bitirmek mümkün olmamıştı. Yolun Rodos şehriden başlayan ve Triyande köyüne kadar olan 2 km'lik bir bölümü tamamlanabilmişti. Köyler arası halkın kullandığı esas ulaşım aracı küçük teknelerdi⁵¹. Rodos'un çevresi yaklaşık olarak 203 km'den ibaret olduğu halde kasabasından başlamak üzere Rodos-

44 Elif Yeneroğlu Kutbay; *a.g.m.*, s.45.

45 Aynı yer.

46 Mustafa Emre Kılıçaslan, *Avusturya Lloyd Vapur Kumpanyası'nın Osmanlı İskelelerindeki Faaliyetleri*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ABD, Basılmamış Doktora Tezi, Samsun 2023, s.162.

47 Yeneroğlu Kutbay, *a.g.m.*, s.49.

48 BOA., DH. MUI. 152-131, s.3.

49 Erdoğru, "Rodos Adası'nda 1711 yılında Timarlar ve Timarlılar", s.28.

50 Adem Korkmaz, *16. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul'un İşesinde Rodos'un Yeri ve Adanın İşesinin Temini*, Karamanoğlu MehmetBey Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Karaman, 2019, s.69.

51 Örenç, *Yakındönem Tarihimizde Rodos ve Oniki Ada*, s.342.

Londo ve Rodos-Kastelloz yolları üzerinde 1911'e kadar sadece 8 km'lik muntazam bir şose yol yapıydı⁵². Yolların durumu bu halde olduğundan tahılı, üretiminin yapıldığı iç bölgelerden kente nakliyatı oldukça güç ve masraflıydı⁵³.

Rodos köylerindeki tarımsal faaliyetlerin niteliğinin arttırılması yönünde birtakım sıkıntılar da mevcuttur. Vali İbrahim Bey'in de dikkatini çeken ve üzerine özenle eğilerek hazırladığı raporundan anlaşılan sıkıntılardan ilki gübreleme sorunudur. Rodos köylüsü tarımsal faaliyetlerinde doğal gübre kullanmaktaydı. Gübre ihtiyacı için tahıl ve et işesinde olduğu gibi çoğunlukla Anadolu'ya bağımlı haldeydi. Daha çok kayıklarla adaya ulaştırılan gübre, taşıma esnasında kuvvet ve özelliğini yitirmekteydi. Gübreden beklenen verim alınamayınca mecburen toprağın dinlendirilmesi yöntemine başvurulmaktaydı. Hal böyle olunca mevcut ekilebilir arazinin de 2/3'ü dinlenmeye bırakılıp sadece 1/3'lük kısmının ekimi yapılabiliyordu. Ada köylüsü elde edilen mahsulden kendisini ancak 4-5 ay geçindirebilecek kadar verim alabiliyordu. Yılın geri kalan zamanlarda kendi yiyecekleriyle tohumlukları için çok yüksek faizle selencilik yapan vurgunculara başvurmak ve onların ağır şartlarını kabul etmek zorunda kalıyorlardı. İbrahim Bey bu meseleye ilişkin ziraat fen memurluğunun da yardımıyla konferanslar düzenlediğini, bu konferanslarda modern tarım ve kimyevi gübrelerin yararları hakkında ada köylülerinin bilgilendirildiğini söyler⁵⁴.

Rodos'ta ziraatın geliştirilmeye çalışılması yeni bir durum değildir. Osmanlı arşiv kayıtlarından anlaşıldığı üzere yine mahalli idarenin talebiyle 20. yüzyılın hemen ilk yıllarında ada halkına ücretsiz dağıtılmak üzere Anadolu sahillerinden zeytin ve pamuk fidelerinin getirilmesi konusu gündeme gelmişti⁵⁵. Dahiliye Nezareti'nden Şura-yı Devlet'e havale edilen tezkireden anlaşılacağı üzere Osmanlı idarecileri Rodos ahalisini zeytinciliğe teşvik etme konusunda hayli istekli görünmektedir. Bahse konu zaman diliminde halen Rodos'ta zeytin yetiştiriciliği istenilen seviyeye gelmiş değildir. Halk her ne kadar zeytin ağacı dikimi ve bakımı için gayret gösteriyorsa da yeterli sonucu elde edebilmek için devletin yardımı gerekli görülmektedir. Her yıl 15.000-20.000 zeytin fidanının dikimi halinde bu işten hem ada halkı istifade edebilecek hem de senevi 8.000 lira civarında bulunan Rodos aşarının da artması sağlanacaktır⁵⁶.

İbrahim Bey, Rodos'ta zeytinciliğin durumuna ilişkin bilgiler de verir. Halen uygulanmakta olan yöntem yakın bölgelerden zeytin ağacı ithalidir. Oysa Anadolu ve sair bölgelerden az miktarda getirilen yabancı zeytin ağaçlarının sökülmesi ile Rodos'ta dikimi arasında mecburen geçen uzun süre ağaçların zayıflayıp nihayetinde kurumasına neden olmaktadır. İbrahim Bey bu soruna yönelik bir çözüm üretmeye çalışmıştır. Zeytin ağacı dikimi için çalılık veya çekirdekten fidanlık yapma usulleri çiftçilere ayrıntıları ile tarif edilmiştir.

Göreve başladığı kısa süre içinde ada halkına ilişkin görüşlerini netleştirdiği rapordan kolaylıkla anlaşılabilen İbrahim Bey, ada halkının her şeyi devletten bekleme hatasına düştüğünü ifade eder. Ada halkı konferanslar yoluyla tarımsal faaliyetler açısından istenildiği kadar eğitilip bilgilendirilmeye çalışılın eğer bir zorlama olmazsa ada tarımında bir gelişme kaydedilebilmesini olasılık dışı olarak nitelendirir. Bir zorlama yöntemi olarak her köyde, maddi durumları da göz önünde bulundurularak her hanenin senede 5 ila 10 adet ağaç dikmesini taahhüd altına alır. Taahhüdlerinin gereği olarak yeterli miktarda

52 BOA., DH. MUİ. 152-131, s.11.

53 Yeneroğlu Kutbay, *a.g.m.*, s.47.

54 BOA., DH. MUİ. 152-131, s.3.

55 BOA., BEO 1860-139435.

56 Ayrıntı için Bkz.: BOA., BEO 2520/188933.

ağaç dikmeyenlerin hükümetin emirlerine karşı gelme suçunu işlemiş olacaklarını da ilan eder. Bununla yetinmeyen Vali Bey, köylüler ve köyler arasında yaşanacak bir rekabetin ağaç dikimi işini hızlandıracağı fikriyle bir yarışma tertip etmeyi de düşünmüştür. Yarışma 5 yıl boyunca her yıl tekrar edilecekti. Her yıl en iyi ağaç yetiştirenlere 5000 kuruşluk nakdi bir ödül verilecekti. Ödül için gerekli meblağın kullanılmasına izin verilmesine ilişkin bir yazıyı da Ziraat Orman ve Maadin Nezareti'ne göndermiştir⁵⁷. İbrahim Bey, Adanın ağaçlandırılması yönündeki çalışmaları hızlandırma niyetiyle bahse konu Nezarete ayrıca başvurarak bir fidanlık kurulabilmesi için gerekli iznin de kendilerine verilmesini talep ettiğini makaleye konu olan raporunda dile getirmektedir⁵⁸. Bu uğraşısının yeterli bir sonuca ulaştığına ilişkin elde bir veri bulunmamaktadır. Ancak raporun kaleme alınmasından birkaç ay sonra Rodos'un İtalya tarafından işgale uğradığı göz önünde bulundurulduğunda bu çabanın boşa çıktığını düşünmek hatalı olmaz.

Tarımsal faaliyetlerde önemli unsurlardan bir diğeri kuşkusuz toprağın ideal bir şekilde sulanmasıdır. Oysa Rodos'ta mevcut nehirlerin önemli bir kısmı sadece kışın akmaktadır. Yaz aylarında ise nehirlerin suyu kurumaktadır⁵⁹. Adada suyun kullanımı nöbet usulü ile gerçekleştirilmektedir. Ancak bazı kişiler nöbet usulüne riayet etmeyerek paylarına düşen miktardan daha fazla su kullanmaya çalıştıklarından ortaya çıkan durum valiye şikâyet edilmiştir. İbrahim Bey bu kişilerin tespit edildikleri anda cezaya çarptırılacağını ifade etmiştir. İbrahim Bey'i, köyler ahalisinin yavaş ve tembel olduğuna ikna eden şeylerden biri de su meselesidir. Adada sadece ilkbaharda biriken su yaz aylarında gittikçe azaldığı için bir kısım arazinin sulanmasında zorluk çıkmaktadır. Mevcut suların derelere akıp ziyan olmasını engellemenin tek yolu vardır; Çok eski tarihlerde inşa edilmiş ve artık harabeye yüz tutan suyollarının tamir edilmesi. Gerekli masrafa güçlerinin yetişmeyeceğini söyleyen köylüler bu konuyu da hükümete havale etmek gayretine girmişlerdir. İbrahim Bey köylülerin her şeyi devletten beklemek gibi bir alışkanlıkları olmasını teessüfle karşılarsa da maddi açıdan köyler ahalisinin bu tamirata gerçekleştiremeyeceğinin de farkındadır.

Teftiş edilen köylerde Vali İbrahim Bey'in tespit ettiği tarımsal faaliyetlere yönelik sorunlardan bir diğeri özellikle keçiler olmak üzere hayvanların ekili alanlara verdikleri zararlarıdır. Hayvan sahipleri de dahil olmak üzere köyler ahalisinden çok kişinin durumdan duydukları memnuniyetsizlik ortadadır. Özellikle bu tarz şikâyetlerin incelenmesindeki en büyük sıkıntı kişisel şahitlik dışında kuvvetli delillerin elde edilememesidir. Kuvvetli delil olmayınca da şikâyet konusu olan hayvanların sahipleri herhangi bir cezaya çarptırılmamaktadır. Şikâyet sahipleri hem hayvanlar tarafından zarar görmekte hem de mahkemede geçerli kanıtlar sunamamalarından dolayı mahkeme masraflarını da ödemeye yükümlü olmaktadırlar. Vali bu meselenin halli için bazı kurallar koymuştur. Artık hayvan sahipleri mevcut hayvanların otlattırılması işini istedikleri yerlerde değil, bir çoban vasıtasıyla tarım arazilerine uzak bölgelerde gerçekleştireceklerdi. Hayvanlarını çobansız başıboş bırakanlar bundan böyle hükümet tedbirlerine muhalefet etmekten suçlu duruma düşeceklerdi. Ayrıca başıboş bırakılmış hayvanların kişisel mülke zarar vermeleri durumunda yakalanarak "sahibi meçhul" sıfatıyla satışına müsaade edilmesinin bu gibi sıkıntıları kökünden çözeceğine inanan İbrahim Bey bu yöntemi uygulayabilmek için hükümetten izin istemektedir⁶⁰. Bunun dışında köylerde ahaliye, kendi aralarından güvenilir bir kişiyi seçip bekçi tutmaları yönünde tavsiye verilmişti. Aslında bazı köylerde ahali bu yöntemi uygulamaya çalışıyordu. Kendilerine güven duyulan kişiler, belirli bir

57 BOA., DH. MUİ. 152-131, s.3.

58 BOA., DH. MUİ. 152-131, s.4.

59 Ş.Sami, *a.g.m.*, s. 2273.

60 BOA., DH. MUİ. 152-131, s.4.

ücret karşılığında özellikle mahsuller gelişip büyüdükleri sırada mahsullerin korunması için görevlendiriliyorsa da zaman zaman bu yöntem Rodos köylülerinin arasında ayrı bir ihtilaf konusu haline gelmişti. Zira, görevlendirilen ve iş başı yaptırılan bekçiye verileceği vaad edilen para çoğu zaman ahali arasında toplanamıyordu. Sonuçta kendisine ücret verilmeyen bekçi işi bırakıyordu. Buna benzer pek çok vakayı işiten İbrahim Bey, bekçilerin işlerini düzgün yapmaları için köylüler arasında toplanacak ücretin kaza yönetimi tarafından yürütülmesini daha sağlıklı bulur. Gerekli izinler için de yine Dahiliye Nezareti'ne istihdamda bulunur⁶¹.

Yirminin üzerinde köyde teftiş yapan Vali İbrahim Bey'in raporunda, Rodos köylüsünün, özellikle de çocukların, mevsimlik işçi olarak nasıl çalıştığına ilişkin ayrıntılı veriler bulunmaktadır. Rodos köylülerinin çiftçi ve rençberlik dışında öteden beri dülgelik, marangozluk, inşaat işçiliği gibi meslekleri de icra ettikleri bilinmektedir. Bunlar, yılın belirli aylarında mevsimlik işçi olarak Batı Anadolu sahil şehirlerinde çalışmaktaydılar⁶². Kısa süreli adayı terk edenler ziraat mevsiminde Anadolu'ya giderek 5-6 ay orada kalıp kazançlarıyla birlikte tekrar adaya dönmekteydi. Anadolu'ya gidenlerin bir kısmını 13-14 yaşlarındaki çocukların oluşturduğunu belirten İbrahim Bey, çocukların Anadolu'da ziraat işçisi olarak çalışmalarının karşılığı 200-300 kuruş miktarda kazanç elde ettiklerini belirtir. İbrahim Bey çocukların henüz gelişim çağlarını tamamlamadan zorlu şartlarda çalışmalarını hem bedensel gelişmeleri açısından hem de ailelerinden uzun süre uzakta kalmaları nedeniyle ahlaki değerleri kazanamamaları açısından esefle karşılamaktadır. Durumun hassasiyetine ilişkin çocukların aileleriyle bir araya gelerek onlara nasihat ettiğini raporunda dile getirmiştir⁶³.

Rodos'ta Bir Geçim Kaynağı Olarak Ormanlar

Osmanlı yönetiminde bulunduğu müddetçe Rodos'ta bulunan ormanların tümü miriye aitti. Cezâyir-i Bahr-i Sefid Salnamesi'ndeki verilere göre Rodos ormanlarının önemli bir kısmı sarı çamdan oluşmaktadır. Yabani zeytin, cınar, harnup, selvi gibi ağaçlar da oldukça fazladır. Sarı çam ormanları sahile 2 ila 4 saat uzaklıkta yer almaktadır. Bu ağaçların boyları 5 ila 20 metre arasında değişirken genişlikleri 1 ila 3 metreyi buluyordu⁶⁴.

Akdeniz ikliminin yaşandığı Rodos'ta tabii bitki örtüsü uzun yüzyıllar boyu değişim göstermiştir. Ormanların önemli bir kısmı tahrip edilmiştir⁶⁵. Rodos'ta ormanların uğradığı bu tahribata 11 Aralık 1910 tarihinde Cezâyir-i Bahr-i Sefid Valisi olarak atanan İbrahim Bey⁶⁶ de şahitlik etmektedir. Raporunda, 1911'de ötede beride küçük küçük ağaçlıkların olduğu Rodos'un eskiden ne denli büyük ormanlara ev sahipliği yaptığını teessüfle anlatmaktadır. Rodos'un orman hacminin giderek küçülmesinin Vali Bey'e göre iki nedeni vardır. Bunlardan ilki çam kabuğu kaçakçılığıdır. Çam kabuğu, ham deriyi kullanılabilir hale getirmek için yapılan sepilemede kullanılmaktaydı. 1870 Orman Nizamnamesine bağlı yönetmelikler vasıtasıyla odun dışı orman ürünlerinden biri olan çam kabuğunun da üretim ve satışları kontrol altına alınmaya çalışılmıştır⁶⁷. Buna rağmen çam ağaçlarının kabuklarını soyarak yasak olmasına rağmen Yunanistan'a nakletmek suretiyle bir gelir elde etmek köyler ahalisinin geçim kaynaklarından biri halindedir. İbrahim Bey, köylülerin

61 BOA., DH. MUİ. 152-131, s.8.

62 Örenç, *Yakındönem Tarihimizde Rodos ve Oniki Ada*, s. 474.

63 BOA., DH. MUİ. 152-131, s.2.

64 *Cezayir-i Bahr-i Sefid Vilayeti Salnâmesi*, s.202-203.

65 Darkot, *a.g.m.*, s. 753.

66 BOA., DH. MTV. 1/24 (H.8.12.1328-11 Aralık 1910)

67 Erhan Kılıç, "Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı'da Odun Dışı Orman Ürünleri", *4th International Non-Wood Forest Products Symposium*, (4-6 October 2018), Bursa, s.512-513.

yakalanmalarına rağmen bu kaçakçılığa devam etmelerinin nedenini yakalandıkları takdirde ödedikleri cezanın azlığına bağlar. Cezaların yetersiz olmasının yanı sıra Temmuz 1910'da mevcut orman kolcuları lağvedilmiş merkezde sadece bir memur istihdam edilmeye başlanarak ormanlar da korumasız bırakılmıştır. İbrahim Bey esasen orman korucularının da işlerini gerektiği gibi yapmadıklarını hatta zaman zaman işini kötüye kullananların çıktığını itiraf eder. Ayrıca orman kolcularının güvenilir kimselerden seçilmesi ve geçim derdi çekmelerinin önlenmesi ile bu olumsuzluğun giderilmesi yerine koruculuğun tümünden lağvedilmesini de sorgulamaktan kendisini alamaz. İbrahim Bey bu teftişinden önce Orman ve Maadin ve Ziraat Nezaretî'nden süvari ve piyadeden oluşacak 6 kolcunun istihdam edilmesine müsaade edilmesini istirham etmiştir. Hatta çam kabuğu kaçakçılığının önlenmesine yönelik özel bir nizamname hazırlanmasının gerekli olduğunu da Nezaret'e bildirmiştir. Çam kabuğu kaçakçılığının önlenmesine yönelik mevcut olan müsadere tedbiri kaçakçılığı önleyememektedir. Çünkü ormanlarda belirli bir denetim ve gözetim tesis edilmediğinden kaçakçılar nadiren yakalanabilmektedir. Yakalandıkları ana değin yaptıkları kaçakçılıktan zaten yeteri kadar kazançlı çıktıklarından yakalandıkları anda ellerinde bulunan çam kabuklarının müsadere bu eyleme son vermeleri için yeterli bir caydırıcılığa imkân vermemektedir. Müsadere edilen çam kabuklarının müzayedesine bizzat veya tanıdıklarını dahil ederek satın almaktan bile kaçınmamaktadırlar. Bunun önlenmesinin yegâne yolu ya hapis cezası ya da kaçakçılıkta kullandıkları kayık ve hayvanların da müsadere edilmesidir⁶⁸.

Rodos ormanlarına zarar veren ikinci neden Osmanlı Devleti sınırları dahilinde bütün ormanlara zarar veren iptidai ve bilinçsiz bir şekilde ormandan arazi kazanmaya çalışmaktır. Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı Devleti genelinde büyük bir orman kıyımı gerçekleşmiştir⁶⁹. 1870'te Orman Nizamnamesi düzenlenene kadar miri ormanlarda bilinçsiz ağaç kesimi devam etmişti. Ticari amaçla gerçekleştirilen bilinçsiz kesimler ve tarım alanı açılması ormanlarda ciddi boyutlarda tahribata sebep olmuştu⁷⁰. Rodos'ta da köyler ahali tarla açabilmek için ormanlarda yangın çıkarmakta bir beis görmemektedir. Buna gerekçe olarak da İbrahim Bey caydırıcılıktan uzak olan yasaları gerekçe göstermektedir. Yangın çıkaranların hükümete ihbar edilmemesi ve bu şekilde açılan tarlaları tasarruf eden köylülerin sorgusuz sualsiz bu tarlaları kullanmayı devam etmeleri diğer kişiler için de kötü örnek teşkil etmekteydi. İbrahim Bey, ormanların yakılmasını önlemek için orman yakanları ihbar etmeyen civar köylülerin de bu suça ortak olarak kabul edilmeleri ve bu şekilde tapusuz tasarruf edilen tarlalara el konulmasının uygulamaya geçirilmesine ilişkin önerisini de aynı nezarete bildirmiştir. Ormanların değeri, korunması halinde ahaliye olabilecek faydalarına ilişkin Rodoslu köylülere pek çok nasihatte bulunmuştur. Lakin bu nasihatlerin köylü nezdinde herhangi bir kıymetinin olmadığı da bilincindedir⁷¹.

Rodos'un Borçlu Ahali: Selemcilik ve Rodos'ta Ziraat Bankası'nın Durumu

Rodos nüfusunun önemli bir kısmının geçim kaynağını tarımsal faaliyetler oluşturmaktadır. Çiftçilerin geçimleri, üretimin nicelik ve niteliğindeki düzene bağlıdır. Oysa gübreleme uygulamasında bile yetersizliklerini yukarıda zikrettiğimiz Rodos köylüsü tarımı geleneksel yöntemlerle yapmaktaydı. Bu nedenle aşırı yağış veya kuraklık gibi

68 BOA., DH. MÜ. 152-131, s.4.

69 Bekir Koç, "Osmanlı Devleti'ndeki Orman ve Koruların Tasarruf Yöntemleri ve İdarelerine İlişkin Bir Araştırma", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi OTAM*, S.10, 1999, s.155.

70 Bekir Koç, "1870 Orman Nizamnamesi'nin Osmanlı Ormanlığına Katkısı Üzerine Bazı Notlar", *A.Ü.D.T.C.F. Tarih Araştırmaları Dergisi*, s.240.

71 BOA., DH. MÜ. 152-131, s.4-5.

olumsuz hava şartlarından hemen ve çok olumsuz etkilenmeleri son derece doğal bir durumdu. Adada yapılan tarımın bu şekilde köylülerin geçimine yetmeyeceği ortadayken köylünün en sık başvurduğu yöntemin borçlanma olması şaşırtıcı değildir. Vali Bey'in söylemiyle uzun zamandan beri halkın bu halde cahil bırakılmış ve kendilerine yol gösterilmemiş olması onları mecburiyetler ve ihtiyaçların karşılanması noktasında birtakım vurguncuların eline düşürmüştü⁷². Tarımdan elde ettikleri zahire geçimlerini sağlamaya yetmeyince köylüler selemcilere başvurmak zorunda kalıyorlardı. Tarım ürünlerinin iç ve dış piyasada pazarlayan tüccarın bazısının kullandığı selem yöntemiyle köylü ürününü henüz tarladayken satıyordu. Tüccar, ürünü piyasa fiyatının altında satın alması karşılığında çiftçiye kredi veriyordu. Eğer çiftçi aldığı krediyi karşılayacak miktarda ürünü tüccara teslim edemezse tüccar, borç bakiyesine murabaha (tefecilik) faizi uygulayarak çiftçiye ek bir yük altına daha sokuyordu⁷³. Rodos köylüleri bir yandan tarımsal üretimlerini piyasa değerinin altına satmak zorunda kaldıkları için diğer yandan söz verdikleri miktarda ürünü teslim edemedikleri için %300 ila 400'e varan boyutlarda borçlanmak zorunda kalmışlardı. Köylülerin bu gibi zor durumlardan kurtarmak amacıyla kurulan Ziraat Bankası da Rodos köylüleri için bir çözüm yolu değildir. Zira, köylülerin zaten Ziraat Bankası'na ödemekle yükümlü oldukları lakin ödeyemedikleri borçları mevcuttur. Atalarından kendilerine miras kalan araziler için gerekli intikal muamelesini harç ve diğer masraflar yüzünden gerçekleştiremediklerinden Ziraat Bankası'na rehin bırakabilecekleri topraklara sahip olduklarına ilişkin evraka da sahip değildirlir. İbrahim Bey, hükümetin daha önce harç ücretini ödemediği intikal muamelelerini yapmalarını sağlayacak bir kolaylık yaptığını, buna ilişkin bildirimlerin ahaliye anlatıldıysa da ahalinin her nedense bu işle uğraşmadığını anlatmıştır. Ancak ahalinin bu gibi vurguncu ve istifçilerin elinden kurtarılması için hükümetin daha önce yapmış olduğu özel müsaadenin süresinin bir yıl daha uzatılmasının isabetli bir karar olacağını vurgulamıştır⁷⁴.

İbrahim Bey teftiş raporunda Ziraat Bankası hakkında da bilgi vermektedir. Ziraat Bankası köylülere emlak rehin alma veya kefil isteme olmak üzere iki yöntemle borç verme imkânı sağlamaktaydı. 1892-1911 yılları arasında Rodos kasabası ile ada üzerinde köylülerin ahalisine Ziraat Bankası tarafından gayrimenkullerinin rehin alınması suretiyle muhtelif senelerde 970.275 kuruş borç verilmiştir. Bu borcun 329.158 kuruşu tahsil edilmiş 641.117 liralık önemli bir kısmı ise bakayada kalmıştır. Başka bir ifade ile yapılan borçlanmanın %65'inden fazlası Ziraat Bankası'na ödenememiştir. Kefil gösterilerek alınan borçlarda ise durum çok daha vahimdir. 170.598 kuruşluk borcun %90'ından fazlası ödenememiş sadece 11.603 kuruş Ziraat Bankası tarafından tahsil edilebilmiştir. 1911 itibarıyla Rodosluların Ziraat Bankasına olan toplam borcu 800.114 kuruştur. Vali İbrahim Bey Rodoslu borçluların mevcut borçlarını ödemek için herhangi bir gayret göstermediklerini ve hatta bu borçların silinmesi talebinde bulduklarını ileri sürmektedir. Borçların ödenebilmesi için Ziraat Bankası Genel Müdürlüğüne Rodos şubesi için 400-500 kuruş maaşla bir süvari tahsildarın tayin edilmesi ve borçların taksitlendirilmesi için bir tebligat yapılmasını önermektedir⁷⁵.

Rodos'ta Bayındırlık İşleri

Rodos'un arazi şartları yol yapımı için önemli bir engel teşkil etmektedir. 20. yüzyılın başında bile Rodos'ta ulaşım oldukça zordu. 1890'da yukarıda ayrıntılarına değinilen araba yolu projesi de yarım kalmıştı. Kara yolundan ziyade halk genellikle ulaşım aracı olarak

72 BOA., DH. MUİ. 152-131, s.6.

73 Tevfik Güran, *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı Üzerine Araştırmalar*, Eren Yay., İstanbul 1998, s.136-137.

74 BOA., DH. MUİ. 152-131, s. 6.

75 BOA., DH. MUİ. 152-131, s.7.

küçük tekneleri tercihe mecburdu⁷⁶. 1911'de Vali İbrahim Bey'in bizzat teftiş edebildiği 21 köy konum itibariyle Rodos'un kıyı kesimlerinde yer almaktadır⁷⁷. Rodos adasının çevresi yaklaşık olarak 203 km'den ibaret olduğu halde kasabasından başlamak üzere raporun yazıldığı tarihe kadar sadece 8 km'lik muntazam bir şose yol yapıldır. Bu şose yollar kasaba ile Londo ve Kastelloz köyleri arasında bulunmaktadır. Osmanlı hükümeti tarafından vilayet yollarının inşa edilmesi için Rodos Adası'na düşen senelik miktar 100.000 kuruştur. Bir kilometrenin inşa masrafı 33.000 kuruş civarında olduğundan adanın yol yapımının bitmesi kaba bir tahminle 65 yıl sürecektir. Gerçi ahalinin marifetiyle parça parça olmak üzere yaklaşık 68 km'lik şose döşenmişse de bunlar hem bakımsızlıktan harap olmuş hem de baş mühendisin belirttiği üzere güzergâh düzgün tayin edilmediğinden güzergâh üzerinde de ayrı bir çalışma yapmak gerekmektedir. Esasen mevcut yollar bir kenara bırakılmak suretiyle bütün yolları yeniden inşa etmek gerekmektedir.

Sadece şose yapımı değil Rodos adasının başka bayındırlık düzenlemelerine de ihtiyacı bulunmaktadır. Ada arazisinin büyük kısmının engebeli, dağlık olmasından ötürü bu gibi yerlerde geniş dereler üzerinde herhangi bir inşaat yapılamadığı tespit edilmiştir. Özellikle büyük derelerin kışın geçit vermemesi bölge insanları büyük zorluklar çekmektedirler. Ahali yıllardan beri devlete karşı kendi mükellef olduğu sorumlulukları yerine getirdiği halde bu yolsuzluk yüzünden şikâyet etmek hakları teslim edilmelidir. Geçmekte hayati zorluk taşıyan yerlerin 1911 senesinden başlamak üzere mümkün olduğu kadar inşasına başlanması gerekliliği Nafia Nezareti'ne bildirilmiştir. Nezaret'ten gelecek olumlu yazının hemen ardından işe girişileceğini belirten İbrahim Bey köylülerden yol vergilerini muntazam bir şekilde ödemeye devam etmelerini istediğini belirtir. İbrahim Bey Rodos vilayet merkezinde sadece bir başmühendis ve bir kondüktörün istihdam edilmiş olmasını yetersiz bulmaktadır⁷⁸. Zira başmühendisin hem evrak işleriyle uğraşıp hem de bahse konu yolların keşfini yapması imkân dahilinde değildir. Bunu defaatle Nafia Nazırlığı'na yazdığını ancak herhangi bir netice alamadığını da sözlerine ekler. Ahaliye bu nedenle verdiği sözü tutması da mümkün görünmeyen İbrahim Bey'e göre yollar bir memleket için vazgeçilmez önemi haizdir. Özellikle Rodos gibi hassas ve özel bir coğrafyada yol yapımına hız verilmesi gereklidir. Deniz ulaşımını kullanmak isteseler de vasıtaları bulunmayan köyler ahalsinin mahsullerini bu yol yoksunluğu nedeniyle vaktinde Rodos'a ulaştırılamamaları köyler ahalsini göçe zorlamaktadır. Onların göç etmesi ise maddi ve manevi açıdan pek çok olumsuzluğa sebep vereceğinden ötürü bir an önce yol yapımının tamamlanması gerekmektedir.

Bayındırlık açısından çözümü elzem olan başka bir sorun daha vardır. Vilayet başmühendisi tarafından halkın şikâyeti üzerine tespiti yapılan konu bahar aylarında Manola köyünün bitiminde akan derenin taşarak köyün bahçeleri, okul ve kilisenin bulunduğu mahalle şiddetle hücum etmesidir. Bu taşma sırasında suya kapılanlar da olmuştur. Başmühendisin yaptığı keşif ve haritalandırma sonrası 340 metrelik bir duvar inşa etmek gerekliliği ortaya çıkmıştır. 22.694 kuruşluk bir masraf gerektirecek olan duvar inşası için yöre köylüleri bedenen çalışacaklarından belirlenen masraftan da büyük bir tasarruf sağlanabilecektir⁷⁹. Bu duvarın akibetine dair bir veriye tesadüf edilememiştir.

76 Öreñç, *Yakındönem Tarihimizde Rodos ve Oniki Ada*, s. 342.

77 Vali İbrahim Bey'in bizzat ziyaret ettiği köyler: Kalatiz, Afandoz, Arhangelos, Malona, Tahtalı, Lindos, Vati, Yenadi, Lahanya, Kataviya, Apolke, Arnita, Monolitoz, Şanle, Kastelloz, Kalavarda, Kanaz, Sorani, Vilanova, Kirmasti, Triyanda'dır.

78 BOA., DH. MUI. 152-131, s.11.

79 BOA., DH. MUI. 152-131, s.12.

Rodos'ta Osmanlı Yönetimini Temsil Eden Yapılar

Tanzimat Döneminin kentsel mekânda yarattığı sonuçlardan biri hükümet konaklarının inşasıdır. Yenilenen devlet imajını somutlaştırdıkları gibi halkın gözünde devletin gücünü yerel düzeyde temsil eden bu yapılar hem merkezi iktidar hem de yerel idareciler tarafından da daima önemsenmekteydi⁸⁰. Buna rağmen dönemin şartları hatıra getirildiğinde mevcut iktisadi zorlukların devletin hükümet konaklarının bakım ve onarımı için gerekli kaynağı bulmak konusunda çoğu zaman başarılı olduğunu düşündüremez. Rodos'ta yeni bir hükümet konağının inşasına yönelik faaliyetler 1869'da Kayserili Ahmed Paşa'nın Rodos'tan bir hükümet konağı inşasına yönelik ısrarlı çalışmaları ile başlamıştır. Bahse konu konağın yapım işi ancak Cezâir-i Bahr-i Sefid Valisi Abidin Paşa'nın Rodos'ta görev yaptığı 1892-1906 yılları arasında sonuçlanacaktır⁸¹. 1873'te Rodos'a sürgün edilen Ebuzziya Tevfik Rodos'a ilk ayak bastığında karşılaştığı hükümet konağını şu şekilde tasvir eder; *"Bu konak taşralardaki kervansarayları andıran bir yapıdaydı... Divanhaneye girdiğimiz zaman hayretler içinde kaldım. Döşeme tahtaları, bir tarafına basılınca öteki taraf da havaya kalkacak halde birbirinden ayrılmış, eğrilmiş büğrülmişti. Bu tahtalar aynı zamanda nerdeyse insanı basmaktan bile öğrendirecek kadar kirliydi...Tavandan yoksun çatıyı teşkil eden merteklerden aşağıya doğru salkım salkım örümcek ağıları uzanıyordu. İnsanın bu binaya, değil hükümet konağı, en sefil bir han demeye bile dili varamazdı. Ortalık baştan başa örümceklere, türlü haşerata mesken olmuştu. Koca bir saltanatın dosta düşmana karşı azametini ve ihtişamını temsil etmesi gereken bir devlet konağı, bir daire —yazık ki— bu haliyle o saltanatın aczini ve miskinliğini dile getirir gibiydi."* Ebuzziya Tevfik Rodos'ta bulunan yöneticilerin bir kısmının merkezden hiç yardım almadan onarım işine giriştiklerini ancak İstanbul'un buna her defasında karşı çıktığını belirtir⁸². Ancak Ebuzziya Tevfik'in Rodos'a sürülmesinden yaklaşık beş yıl sonra hükümet konağının yenilenmesi gündeme gelecektir. 1878'den 1881'e kadar Cezâyir-i Bahr-i Sefid Vilayeti'nde valilik görevi icra eden Mehmed Sadık Paşa'nın ilk yaptığı icatlardan biri Rodos'ta görev yapacağı Hükümet Konağı'na yönelik olmuştur⁸³.

1911'de Cezâyir-i Bahr-i Sefid Valisi olan İbrahim Bey de ada üzerindeki hükümet binalarının Osmanlı Devleti'nin şan ve şerefine yakışır olması gerektiği konusunda Ebuzziya Tevfik'le ortak kanaattedir. Vali Bey, tahkikat yaptığı Londoz ve Kastelloz Nahiyelerindeki hükümet dairelerinin buldukları hali hiç beğenmemiştir. Tek katlı, dar ve rutubetli olan bu binaların neden tercih edildiğini nahiyeye müdürlerine sorduğunda ayda 19 kuruş kira bedeli ödenebildiği, bu miktarlarla da ancak buna benzer binaların kiralanabildiği cevabını almıştır. Oysa özellikle Londoz Nahiyesi sahip olduğu antik değer ve barındırdığı kale harabesi nedeniyle yabancı seyyahlar tarafından ziyaret edilmektedir⁸⁴. Jandarma Karakolların bazısı da hükümet daireleri ile aynı durumdadır. Afandoz ve Monolitoz'a yeni birer jandarma karakol inşa edilmesi de elzem görülmüştür. Vali Bey Hükümet daireleri için aylık kira bedelinin hükümetin onuru için en az 40 kuruşa çıkarılmasını da gerekli görmektedir⁸⁵.

80 Yasemin Avcı, *Osmanlı Hükümet Konakları*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2017, s.239-240.

81 Neval Konuk, "Tanzimat Sonrası Şekillenen Cezâir-i Bahr-i Sefid Vilâyet Mekezi Rodos Hükümet Konağı", *Art-Sanat*, S.9, 2018, s. 203.

82 Ebuzziya Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, C. I, Hürriyet Yay., Sad. Ş. Kutlu, İstanbul 1973, s.570-571.

83 Örenç, *Yakındönem Tarihimizde Rodos ve Oniki Ada*, s.136.

84 Vali sadece Londoz'dan bahsetmekte ise de Rodos, pek çok amaçla gezginlerin rotasında yer alan bir adadır. Ayrıntı için bkz.: Özgün, "Society and Economy on the Islands of Rhodes in Western Travel Journals in the 19th Century", ss.197-227.

85 BOA., DH. MUİ. 152-131, s.16.

Rodos'ta Köy İdaresi: Muhtarlar

Klasik dönemden itibaren mahalle ile Osmanlı idaresinin en alt unsuru olduğu bilinen köylerin idaresi de 1871 tarihli Vilayet Nizamnamesi ile merkezîyetçi bir bakışla yeniden dizayn edilmişti. Her yıl yenilenecek bir seçimle köy idaresini muhtarlar ele almalıydı. Muhtar aday olabilmek için belirli bir miktar vergi verebilme şartını sağlamak gerekiyordu⁸⁶. Rodos köylerinde de muhtar ataması yöre halkından olup kendilerine inanılan ve güvenilir kimselerden seçim yapılması suretiyle gerçekleşmekteydi. Vali İbrahim Bey'in aktardığından anlaşıldığı üzere 1911'de yapılması gereken muhtarlık seçimleri henüz icra edilmemişti. Bunun sebebi vali tarafından araştırıldığında muhtar seçilen kişiye verilecek aidatın ödemesinin yapılamamasına bağlı olarak muhtarlığın güvenilir kimseler tarafından tercih edilmemesi olduğu anlaşılıyordu⁸⁷. Hakikaten Temmuz 1910'da Dahiliye Nezareti'nin yazısında köylerde muhtar, muallim, kâhya ve korucu gibi görevlilerin hizmetlerini düzenli yapabilmeleri, aidatlarının ödenmesine ilişkin yasal bir boşluk olduğundan hareketle bu boşluğun doldurulması için bütün vilayet yöneticilerinden fikirleri sorulmuştur⁸⁸. Vali İbrahim Bey, güvenilir ve kabiliyetli kimseler yerine menfaat temin etmek için muhtar olmaya çalışan cahillerin varlığından haberdar olduğu için muhtarlık seçiminin gerektiği gibi yapılabilmesi için nahiye müdürleriyle jandarma karakol kumandanlarına talimat göndermeyi ihmal etmemiştir. Ancak bahse konu boşluk nedeniyle muhtar seçimlerinde her yıl zorluk çıkmakta olduğu da aşıkardır. Bunu önlemek için İbrahim Bey geçmiş senelerde alınmakta olan aidat miktarının aynısının her köyde ahalinin ödeme gücüne göre adaletli bir şekilde pay edilmesi, paylaşımın ilan edildiği tarihten itibaren on gün içinde kendisine isabet eden miktara yönelik şikâyet eden olursa bu tür itirazların nahiyeler tarafından araştırılarak karara bağlanması yolunu Maliye Nezareti'ne önermektedir. İbrahim Bey muhtarların görev tanımlarının açık olmasına rağmen buna ilişkin herkesin anlayabileceği bir lisanda risale hazırlanarak yayımlanmasını de tavsiye eder⁸⁹.

Rodos'ta Eğitim

II.Mahmud'un saltanat yıllarında girişilen ilköğretimin mecburi hale getirilmesi işinden beklenen verim dönemin diğer önemli karışıklıkları nedeniyle istenilen ölçüde alınamadıysa da Tanzimat'ın ilanının hemen ardından tekrar eğitim konusuna ilgi gösterilmiştir⁹⁰. Rodos'un ilk Rüşdiye'sinin tesisi 1850'den sonra gerçekleşir⁹¹. Rüşdiye mektebinin açılışından sonra orta öğretimin ikinci kademesini oluşturan İdâdî mektebinin açılması için 30 yıldan fazla beklemek gerekecekti⁹². II.Abdülhamid'in saltanat yıllarında eğitim alanında gerçekleştirilen ıslahatdan Rodos da payını aldı. 1877-1893 yılları arasında II.Abdülhamid'in emlâk-ı humâyunda bizzat yaptırdığı okullar listesine bakıldığında Rodos'ta 3 ibtidai okul yaptırdığı görülür⁹³.

Rodos'un köylerinde 19. yüzyılın sonlarına doğru Müslümanların temel eğitiminde gerileme olduğu burada mutasarrıflık yapmış olan Namık Kemal Bey'in yazılarından anlaşılmaktadır. Kendi döneminde Rodos'ta oldukça başarılı işler gerçekleştirmiş olan

86 İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Cedit Neşriyat, Ankara 2008, s. 433-434.

87 BOA., DH. MUİ. 152-131, s.14.

88 Ayrıntı için bkz. Tülay Ercoşkun, "Osmanlı Devleti'nde Muhtarlık Kurumunun İşleyişine İlişkin Düzenlemeler", *Bilgi*, S.60, Kış 2012, s.141 vd.

89 BOA., DH. MUİ. 152-131, s.14.

90 Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform*, Eren Yay., İstanbul 1996, s. 223-224.

91 Öreng, *Yakındönem Tarihimizde Rodos ve Oniki Ada*, s.273.

92 Ayrıntı için Bkz. Öreng, *Yakındönem Tarihimizde Rodos ve Oniki Ada*, s.271-280.

93 Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, TTK Yay., Ankara 1999, s.87.

Namık Kemal Bey⁹⁴, Kulaksız-zâde Mustafa Bey'e yazdığı bir mektubunda; "*Hâlimi sormayınız. Rodos'un hükûmeti ne nev' hükûmet imiş anlayamıyorum...Ada'da Müslümanlar tanassur ediyor diye köylere mektep yapmaya teşebbüs etmişler, beş köy için devletten hoca maaşı istemişler. Devlet de müsaade etmiş; halbuki o beş köyde hiç tanassur etmiş adam yok. Zaten köylerin birer imamı da var imiş. O maaşları zaten miskin suhtelere vermişler. Beride dört köy var; imamı, camii, mektebi hiçbir şeyi yok; içlerinden 22 kişi de tanassur etmiş. Bunlar için ne mektep yapmak istemişler ne de hoca maaşı istemeyi tasavvur etmişler...*"⁹⁵ diyen Namık Kemal Bey, Müslümanların eğitimden yoksun olmaları nedeniyle Müslüman ahali arasında ihtida vakalarının gittikçe artış gösterdiğine dikkat çekmiş, önlem olarak yeni okulların açılması gerekliliği üzerinde durmuştur.

Rodos'un Müslüman köylerindeki eğitim sorununu ortaya koyan bir başka belge de 23 Ekim 1910'da Rodos Maarif Müdürü tarafından Maarif Nezaretî'ne gönderilmiştir. Maarif Müdürü, tamamen Müslümanlardan oluşan 15'er haneden müteşekkil Aşağı ve Yukarı Kalamina köylerinde okul ve mescit yaptırılmasının çok önemli olduğunu belirtir. İki köyde hiç ibtidai okul bulunmadığını, ahalinin etrafında bulunan Hristiyan köylerle münasebetinden dolayı günden güne Hristiyanlaşmaya meyl ettiklerine ilişkin istihbarat alındığına dikkat çekmektedir. Aynı belgede bu köylere mektep yapılması gerekliliğine rağmen bütçede inşaat masrafını karşılamak üzere bir kuruş bile tahsisat yapılmadığının altını çizmektedir⁹⁶.

Vali İbrahim Bey'in hazırladığı rapordan da anlaşıldığı üzere eğitim problemi Rodos'un İtalyan işgaline kadar çözümlenebilmiş değildir. İbrahim Bey teftiş ettiği köylerden sadece ikisinde Londoz ve Kataviya'da Müslüman çocukları için hükümet eliyle kurulmuş birer okul olduğunu söyler. Londoz'daki okulun mualliminin donanımı Vali Bey'e yeterli görünmemiştir. Aslında ehliyetli muallim bulmanın zorluğu muallim maaşlarının yetersizliğinden kaynaklanmaktadır. Vilayet Maarif Meclisinde de bu konu ele alınmış maaşların makul bir seviyeye çıkarılması lüzumu Maarif Nezaretî'ne bildirilmiştir.

Muallim konusunun dışında yapısal anlamda da okulların durumu oldukça kötüdür. Bu nedenle Londoz'daki okulun istenilen tahsisatın gelmesine kadar başka bir mahalle nakli Nahiye Müdürlüğüne tebliğ edilmiştir. İbrahim Bey Kataviya Mektebi'ni de daha önce Giritli göçmenlerin barınmaları için hükümetçe yaptırılmış olan ancak sahiplerinin vilayet merkezine taşınmaları nedeniyle boş kalan hanelerden birine geçici olarak naklettirmiştir.

İbrahim Bey Müslüman okullarının yetersizliğini tespit ettikten sonra gayrimüslimlerden Rum cemaatinin mekteplerinin yapısal durumunun gayet iyi ve yeterli olduğunu anlatır. Rum Mekteplerinden bir kısmının padişah iradesi olmadan inşa edilmiş olduğu tespit edildikten sonra bu okullar için ruhsat alınması hususu metropolitliğe tebliğ edilmiştir. Halen inşası devam eden okulların inşaatı da ruhsat alımına değin tatil edilmiştir. Bu uygunsuzluktan çok daha önemlisi Rum okullarında icra edilen ders programlarıdır. İbrahim Bey okutulan ders programlarının örneğini raporuna eklemeyi ihmal etmemiştir⁹⁷. Eski Yunan tarihi okutturmak suretiyle Osmanlı çocuklarının zihinlerinin hayallerle doldurulduğunu ifade eden İbrahim Bey Rum mekteplerini tasvir ederken duvarlarında Asya, Avrupa, Amerika ve Yunanistan haritalarının bulunduğunu, coğrafya

94 Örenç, a.g.e, s.272.

95 Tansel, a.g.e., s .113-114.

96 BOA, MF. İBT. 289-72.

97 Bkz. Rapor ek-1 Rodos Rum Mektebi Ders Programı, Ek-2'de Rum Ortodoks İbtidai mekteplerinde hangi kitapların okutulduğuna ilişkin bilgiler bulunmaktadır. Ek-3'te ise Rum Ortodoks Rüşdiye mekteplerinde okutulan kitapların isimleri bulunmaktadır.

derslerinde bu haritaların kullanıldığını anlatır. Bazı okullarda ise sadece Yunanistan haritası bulunduğunu söyler. Bu okulların muallimleri ile yaptığı görüşmelerde neden sadece Yunanistan haritasının asıldığı ve neden Osmanlı coğrafyası ile Osmanlı tarihinin okutturulmadığını sorduğunda kendisine taraflarına gönderilen müfredatı takip etmekle mükellef oldukları şeklinde cevap vermişlerdir. Bu mesele hakkında etraflıca bir tahkikat yapan Vali Bey, ibtidai mektepler ve rüşdiye ve idadi derecesinde bulunan mekteplerde yetiştirilen öğrencilerin Yunanistan'daki okullara imtihansız girişlerinin sağlanabilmesi için Yunan müfredatına uygun surette bir eğitim programının düzenlendiği sonucuna ulaşmıştır. Rum cemaati okullarında bu eğitim anlayışının devam etmesi halinde hükümet tarafından gerekli olarak görülüp gerçekleştirilmesi talep edilen "ahali-i osmaniye'nin vatan-ı mukaddeslerine ısındırılmaları" işini gerçekleştirmeyi imkânsız kılacağını ifade eder. Bunu tersine çevirmenin tek yolu Osmanlı tarih ve coğrafyası derslerinin Rumca okutturulmasının şart koşulmasıdır⁹⁸.

Ancak yaklaşık bir yıl sonra Rodos İtalyan donanması tarafından 12 Adayla birlikte işgal edildiğinde Rumlardan yararlanacaklardı⁹⁹. Hatta 3 Haziran 1912'de Fransız Hükümeti'ne Rodos ve 12 Ada'nın Yunanistan'la birleştirilmesi hususunda müracaatta bulunacaklardır¹⁰⁰.

Rodos'un Osmanlı yönetimine geçtiği andan itibaren halka tanınan dil serbestisi neticesinde ada halkının Osmanlı merkez yönetimi ile irtibatlarında da anadillerini konuştuklarından Türkçe öğrenmek durumunda kalmamışlardı¹⁰¹. Rodos Valisine göre hayatlarını idame ettirmek için Anadolu sahillerine gitmek zorunda olanların dışında Rodos'ta köyler ahalisinin hemen hiçbiri Türkçeyi bilmemeleri meselesini de iyice düşünmek gerekmektedir. Maarifin gayrimüslim okullarına ayırdığı meblağın mevcut durumu düzeltmek için kullanabileceği fikrini savunan İbrahim Bey'e göre hükümet tarafından gerekirse mevcut meblağın artırılmasıyla Türkçe ve Rumca bilen öğretmenlerin tayini çocukların istenen zeminde büyümelerine imkân sağlanacaktır. Bu konu Müslüman okullarının kötü durumun ortada olmasına rağmen hükümet tarafından küçümsenemeyecek denli mühimdir. Ahalinin Türkçe konuşmama meselesi sadece vatan sevgisinin sağlanması ile alakalı değildir. Ahalinin Türkçe öğrenmesine imkân sağlanması halinde çoğu zaman hükümetle olan muamelelerde ortaya çıkan zorluklar da bertaraf edilmiş olacaktır¹⁰².

Devlete Hizmet: Rodos'ta Askerlik

Osmanlı Devleti'nde 7 Ağustos 1909'a kadar Müslüman olmayan Osmanlı tebaası Bedel-i Askeriye vergisini vermek suretiyle askerlik hizmetinden muaf olabiliyordu. Ancak bu tarihten itibaren Bedel-i Askeriye kaldırılarak askerlik hizmeti din farkı gözetilmeksizin bütün Osmanlı tebaasını kapsar hale dönüştürülmüştü. 11 Ağustos 1909'da Takvim-i Vekayi'de yayınlanarak ilan edilmesine¹⁰³ ek olarak tüm vilayetlere olduğu gibi Rodos ahalisine de anlatılabilmesi için Türkçe ve Rumca beyannameler hazırlanmıştı. Bu beyannamelerde meşrutiyet hükümetinin askerliği gayrimüslimler için de zorunlu hale getirmesi suretiyle gayrimüslimlerin Müslümanlarla eşit bir konuma getirilmesi ve Osmanlı

98 BOA., DH. MÜ. 152-131, s.9.

99 Orhonlu, *a.g.m.*, s. 2.

100 Necdet Hayta, "Rodos ile 12 Ada'nın İtalyanlar Tarafından İşgali ve İşgalden Sonra Adaların Durumu (1912-1918)", *OTAM*, S.5, 1994, s.140.

101 Turan, *a.g.m.*, s.81.

102 BOA., DH. MÜ. 152-131, s. 10

103 *Düstur*, 2. Tertip, c.I, Dersaadet 1329, s.420.

ülkesinde yaşayan bütün unsurlarda vatan sevgisi ve birliği tesis etmenin amaçlandığı, askerlikten kaçmanın vatana ihanet etmekle eş değer olduğu ve elbette sert bir şekilde cezalandırılacaklarına ilişkin bilgiler yer almaktadır¹⁰⁴.

İbrahim Bey teftişi esnasında askerlik hizmeti ile ilgili yasal düzenlemeyi, bir kere daha köylülere söylemeyi ihmal etmemiştir. Vali Bey, çalışmaya konu raporunu Dahiliye Nezareti'ne göndermeden önce 24 Mayıs (1)327 (6 Haziran 1911) tarih ve 158 numaralı tahrirat ile din farkının önemi olmaksızın askerlik yapmamak için Yunanistan'a veyahut başka ülkelere kaçmanın Rodos ahalisi arasında revaçta bir eylem olduğunu bildirmiştir. Kaçarken kullandıkları yöntem genellikle bir kayık vasıtasıyla Sömbeki Adası'na oradan da Yunan vapurlarıyla Yunanistan veyahut herhangi başka ülkeye geçmektir. Bu kaçakların engellenmesi kara ve deniz yolu araçlarından mahrum olan Vilayet yönetimince imkânsız bir haldedir.

Asker kaçaklarının önlenmesi yönünde nüfus vukuatlarının da sağlıklı bir şekilde alınması gerekir. Oysa Rodos genelinde muhtarların laubaliliği gibi birtakım engeller bu işin gerektiği gibi yapılmasının önüne geçmektedir. Raporda özellikle gayrimüslimlerin nüfus bilgilerinin sağlıklı alınabilmesi için metropolithane veya hahamhanelerin kullanılması bir alternatif çözüm olarak Dahiliye Nezareti'ne sunulmaktadır. Zira gayrimüslimler doğum, vaftiz, evlenme, cenaze gibi sosyal hayatta yaşanılacak nüfus olayları karşısında cemaatlerinin bağlı olduğu dinsel kuruma bilgi vermekle mükelleftirler. Metropolit hane gibi dinsel kurumların ellerindeki bilgileri hükümetle paylaşmaları yönünde yasal bir zemin oluşturulması halinde mevcut sorunun kolaylıkla izalesi mümkün olabilecektir¹⁰⁵.

Sonuç

Akdeniz'in stratejik noktalarından biri olması nedeniyle Osmanlı yönetimine dahil edilen Rodos, bu önemine binaen uzun süre Cezâyir-i Bahr-i Sefid Eyaleti'ne de merkezlik yaptı. İdari ve stratejik önemine rağmen 19. yüzyılın sonlarından İtalyan işgaline kadar sosyo-ekonomik koşullarına işaret etmeye çalıştığımız Rodos'ta ilk göze çarpan konu dışa verilen göçtür. Ada nüfusunun azalmasında en önemli etkenler raporlara "geçim sıkıntısı" ve "askere gitmek istememek" olarak yansımıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Lloyd Vapur Kampanyası'nın Rodos'u güzergâh noktalarından biri olarak belirlemesiyle birlikte adanın merkezinde daha canlı bir ticari hayatın başladığını düşündürtecek verilere rağmen özellikle kırsal kesimde ada nüfusunun geçim şartları oldukça güç görünmektedir. Rodos köylüleri hayatlarını sürdürmek için muadillerine göre daha verimli görünen ada topraklarında çiftçilik yapmaktadır. Tahıl üretimi hemen hiç gelir getirmez. Zira gelir sağlamak için tahılı Rodos şehrine taşımak gerekmektedir. Adanın iç bölgelerinden Rodos şehrine emtia taşımak düzgün şose yolların olmaması nedeniyle hemen imkânsız gibidir. İç bölgelerde üretilen tahıl yerine Rodos şehri ihtiyacını Batı Anadolu'dan temin etmek zorunda kalır ki bu zaruret esasen tahılı iç kesimlerden getirmeye oranla çok daha ucuz bir yöntemdir. Yaş meyve-sebze ise adanın sahip olduğu iklim nedeniyle köylünün yüzünü güldürebiliyorken 19. yüzyılın sonlarında bir yandan küçük vapur şirketlerinin devreye girmesi sonucu nakliye sürecinin uzaması, diğer yandan zirai hastalıkların zuhur etmesi nedeniyle hayat şartları daha da güçleşmişti. Osmanlı yönetiminin buna yönelik kapsamlı iyileştirme çalışmaları yok değildir. Ancak Osmanlı coğrafyasının 93 Harbi sonrasında ardı arkası kesilmeyen buhranları ile ekonomik sıkıntıları göz önüne alındığında bu çalışma ve projelerin ne denli hayat bulabildiği tartışmalı bir konudur. Geçim sıkıntısı içindeki halk

104 BOA., DH. MUI. 152-131, s.13.

105 Rapor, s.13.

selemcilere %300-400'lük faizlerle borçlanmaktadır. Bu borcun yanında esasen köylüye kredi imkânı sağlamak maksadını taşıyan Ziraat Bankası'na da ciddi meblağlarda borçlu olan Rodos halkı bu borçlarını ödemeye yeltenmedikleri de ortadadır.

Nüfusun azalma nedenlerinden bir diğeri askere gitmemek için kullanılan yöntem olan göçtür. Bu husus ada insanının Osmanlı Devleti için bir aidiyet duygusu beslemediğinin de göstergesi olarak değerlendirilebilir. Bu değerlendirmenin doğruluk payını yükselten başka veriler de Osmanlı merkezine peyder pey gönderilen raporlarda apaçık bellidir. Berlin Kongresi ertesinde Kıbrıs yönetiminin İngiltere'ye bırakılmasının ardından nüfusunun önemli bir kısmını Rumların oluşturduğu Rodos halkının devlet aleyhine dönmeye başlaması, adanın tahkim edilmemesi halinde Osmanlı sancağının yerini Yunan bayrağının alması ihtimaline ilişkin Osmanlı yönetimi zaman zaman bilgi sahibi olmuştur. Buna rağmen ada ahalisini Osmanlı Devleti'ne bağlı kılmak hususunda başvurmayı gerekli gördüğü tedbir İbrahim Bey'in halen bu konuda şaşırtıcı bir şekilde umutlu olduğunu göstermektedir. Zira Yunanistan'ın bağımsızlığı üzerinden sekseni aşkın yıl geçmiş bulunmaktadır. Raporunu hazırladığı 1911 yılında yoğunlukla Rumların yaşadığı bu coğrafyada insanların fırsatını buldukları anda Yunanistan'a bağlanmak isteyecekleri çıkarımını kolaylıkla yapabilmek mümkün iken İbrahim Bey'in, eğitim yolunda alınacak tedbirlerle yeniden ada halkının Osmanlı Devleti'ne bağlı kalmayı isteyebileceği yolundaki ifadeleri onun ya aşırı iyimser bir tutum sergilediği veyahut dönemin şartlarını görmezden geldiği şeklinde yorumlanabilir. Rodos Adası'ndaki en üst düzey Osmanlı idarecisi sıfatıyla Vali İbrahim Bey görevinin gerektirdiği üzere din ve etnik ayırım gözetmeksizin Rodos halkının geçim sıkıntısına son verebilecek projeleri, adanın yol, köprü ihtiyacı, okullarının durumu gibi her türlü eksikliğini gidermeye, olumsuzlukları ortadan kaldırmaya çabalamıştır. Halkın sorunları ve ihtiyaçlarının yanında Rodos'un ormanlarının korunmasına yönelik girişimlerde de İbrahim Bey'in aktif olduğu anlaşılmaktadır. Yaygın olarak yapılan çam kabuğu kaçakçılığını engellemek için öneriler sunarken tarla açabilmek için orman yakmakta bir sakınca görmeyen ada halkına mevcut bir engelleme mekanizmasının olmamasından ötürü sadece nasihat edebilmiştir. Vali Bey'in teftişinden birkaç ay sonra İtalyan işgaline uğrayan ada halkının çoğunluğunu oluşturan Rumlar, Osmanlı Devleti'nden ziyade Yunanistan'a hissi bağlar kurmuş vaziyettedir. Buna rağmen ada halkının kişisel borçlarının silinmesi beklentisine varıncaya kadar her türlü ihtiyaç ve eksikliğin giderilmesi Osmanlı Devleti'nden beklenmektedir.

1911 yılında resmiyette hala Osmanlı Devleti'nin bir parçası olan Rodos'un ahalisinin önemli bir kısmı mevcut her türlü sorununun çözümünü Osmanlı Devleti'nden beklese de devlete bağlılık hissiyatını kaybetmiş görünmektedir. İçinde bulunduğu ağır buhranlara rağmen Osmanlı Devleti açısından Rodos, ilk fırsatta Yunanistan'a bağlanmayı isteyeceğini bildiği ahalisine rağmen halkın geçim kaynaklarının artırılması, bağındırlık eksikliklerinin giderilmesi, eğitimin aksamaması için çabaladığı memalik-i osmaniye'nin bir parçasıydı.

Kaynakça

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO.) 1860/139435.

BOA, Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO.) 2520/188933.

BOA, Dahiliye Muhaberat-ı Umumiye Dairesi (DH. MUİ.) 152/131.

BOA, Dahiliye Mütenevvia (DH. MTV.) 1/24.

BOA, Maarif Nezareti Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemi (MF. İBT.) 289/72.

BOA, Yıldız Esas Evrakı (Y.EE. 40)/76.

Araştırma ve Tetkik Eserler

- Abulafia, David (2012), *Büyük Deniz Akdeniz'de İnsanlık Tarihi*, çev.: Gül Çağalı Güven, Alfa Yay., İstanbul.
- Akyıldız, Ali (1996), *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform*, Eren Yay., İstanbul.
- Avcı, Necati (1995), "Kanuni'nin İkinci Büyük Seferi Olan (928/1522), İstanbul-Rodos-İstanbul Seferi Menzilleri ve Bu Arada Yapılan İşler", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.1, s.23-42.
- Avcı, Necati (2000), "Osmanlıların Rodos Şövalyeleri ile İlk Temasları ve Kanuni'nin Adayı Fethi", *İslami Araştırmalar Dergisi*, C.13, S.2, s.209-216.
- Avcı, Yasemin (2017), *Osmanlı Hükümet Konakları*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul.
- Bostan İdris -Ali Kurumahmut (2003), *Haritalar ve Coğrafya Eserlerine Göre Ege Denizi ve Ege Adaları*, SAEMK Yay., Ankara.
- Bradford, Ernle (2004), *Akdeniz (Bir denizin Portresi)*, Çev. Ahmet Fethi, İş Bankası Yay., İstanbul.
- Braudel, Fernand (1990), *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, Çev.: M.A.Kılıçbay, C.II, Eren Yay, İstanbul.
- Cezayir-i Bahr-i Sefîd Vilayeti Salnâmesi*, Sene 1321.
- Cuinet, Vital (1892), *La Turquie D'Asie, Géographie Administrative*, Toma Premier (I), Éditeur Ernest Leroux, Paris.
- Darkot, Besim (1964), "Rodos", *İ.A.*, C.IX, M.E.B. Yay., İstanbul, s.753-758.
- Düstur*, 2. Tertip, c.I, Dersaadet 1329, s.420.
- Ebuzziya, Tevfik (1973), *Yeni Osmanlılar Tarihi*, C. I, Hürriyet Yay., Sad. Ş. Kutlu, İstanbul.
- Ercoşkun, Tülay (Kış 2012), "Osmanlı Devleti'nde Muhtarlık Kurumunun İşleyişine İlişkin Düzenlemeler", *Bilgi*, S.60, s.131-154.
- Erdoğan Mehmet Akif (1996), "The Island of Rhodes Under Ottoman Rule: Military Situation, Population, Trade and Taxation", *Arab Historical Review for Ottoman Studies*, 13-14, Zaghuan, s.29-41.
- Erdoğan, M.Akif (Temmuz 2004), "Kanuni Sultan Süleyman'ın Rodos Seferi Ruznamesi", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C.XIX, S.1, , s.55-71.
- Erdoğan, Mehmet Akif (1998), "Rodos Adası'nda 1711 yılında Timarlar ve Timarlılar", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, c.13, s.25-48.
- Erdoğan, Mehmet Akif (2018), *Rodos'un Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, Er Yay., İzmir.
- Gökbilgin, Tayyib (1956), "Kanuni Sultan Süleyman Devri Başlarında Rumeli Eyaleti, Livaları, Şehir ve Kasabaları", *Belleter*, C. XX, S.78, s.247-294.
- Güran, Tefik (1998), *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı Üzerine Araştırmalar*, Eren Yay., İstanbul.
- Hayta, Necdet (1994), "Rodos ile 12 Ada'nın İtalyanlar Tarafından İşgali ve İşgalden Sonra Adaların Durumu (1912-1918)", *OTAM*, S.5, s.131-144.
- Karal, Enver Ziya (1995), *Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara.
- Kılıç, Erhan (2018), "Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı'da Odun Dışı Orman Ürünleri", *4th International Non-Wood Forest Products Symposium, (4-6 October 2018)*, Bursa, s.511-521.

- Kılıçaslan, Mustafa Emre (2013), *Avusturya Lloyd Vapur Kumpanyası'nın Osmanlı İskelelerindeki Faaliyetleri*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ABD, Basılmamış Doktora Tezi, Samsun.
- Kiel, Machiel (2008), "Rodos", *DİA*, C. 35, İstanbul, s.155-158.
- Koç, Bekir (1999), "Osmanlı Devleti'ndeki Orman ve Koruların Tasarruf Yöntemleri ve İdarelerine İlişkin Bir Araştırma", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi OTAM*, S.10, s.139-158.
- Koç, Bekir, (2005), "1870 Orman Nizamnâmesi'nin Osmanlı Ormancılığına Katkısı Üzerine Bazı Notlar", *A.Ü.D.T.C.F. Tarih Araştırmaları Dergisi*, ss.231-257.
- Kodaman, Bayram (1999), *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, TTK Yay., Ankara.
- Konuk, Neval (2018), "Tanzimat Sonrası Şekillenen Cezâir-i Bahr-ı Sefid Vilâyet Mekezi Rodos Hükümet Konağı", *Art-Sanat*, S.9, s.193-213.
- Korkmaz, Adem (2019), *16. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul'un İlaşesinde Rodos'un Yeri ve Adanın İlaşesinin Temini*, Karamanoğlu MehmetBey Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Karaman.
- Orhonlu, Cengiz (1964), "Oniki Ada'da Türk Eserleri ve Türk Nüfusu", *Türk Kültürü*, S.24, Yıl II, s.29-34.
- Ortaylı, İlber (2008), *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Cedid Neşriyat, Ankara s. 433-434.
- Öreñç, Ali Fuad (2006), *Yakındönem Tarihimizde Rodos ve Oniki Ada*, Doğu Kütüphanesi Yay., İstanbul.
- Öreñç, Ali Fuat (2006), "Berlin Kongresi Sonrası Osmanlı-Yunanistan Hudut Müzakerelerinde Ege Adaları'nın Askerî Durumu (1880-1881)", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, S.10, s.167-196.
- Özgün, Cihan (2015), "Rodos Adasında Tanassur Hareketleri ve Namık Kemal", *2. Turgut Reis ve Türk Denizcilik Tarihi Uluslararası Sempozyumu (1-4 Kasım 2013) Bildiriler*, C.2, İzmir, s.303-315.
- Özgün, Cihan (2019), "Society and Economy on the Islands of Rhodes in Western Travel Journals in the 19th Century", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. 34, S.1, s.197-227.
- Ş.Sami (1891), "Rodos", *Kamus'ul Alam*, c.III, Mihran Matbaası, İstanbul.
- Şakiroğlu, Mahmut H. (1993), "Cezâyir-i Bahr-i Sefid", *DİA*, C.7, İstanbul, s.500-501.
- Tansel, Fevziye Abdullah (2013), *Namık Kemal'in Husûsî Mektupları-IV*, Rodos ve Sakız Mektupları, TTK, Ankara.
- Taşbaş, Erdal (2017), "I. Dünya Savaşı'nda Rodos Eksenli Osmanlı-İtalya İlişkileri", *Uluslararası Birinci Dünya Savaşı'nın 100. Yılı Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, C.I, TTK Yay., Ankara, s.395-407.
- Tekindağ, Şehabettin (Mayıs 1968), "Rodos'un Fethi", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S.8, s. 58-59.
- Tezcan, Betül (2017); "16. Yüzyılda Osmanlı Hakimiyetinde Bir Ege Adası: Rodos (367 Numaralı/1530 Tarihli Rumeli Vilayeti Defterine Göre)", *Uluslararası Balkan Tarihi ve Kültürü Sempozyumu (6-8 Ekim 2016, Çanakkale)*, *Bildiriler*, C.I, Çanakkale, s.135-143.
- Tuncel Metin, İdris Bostan (1998), "Dünden Günümüze Ege Adaları", *Coğrafya Dergisi*, S.6, s.27-58.

İtalyan İşgali Öncesinde Rodos ve Vali İbrahim Bey'in 1911 Tarihli Raporu

- Turan, Şerafettin, "Rodos ve 12 Ada'nın Türk Hâkimiyetinden Çıkışı", *Bellekten*, C.XXIX, S. 113, Ocak 1965, s.77-119.
- Yeneroğlu, Kutbay Elif (2014), "Economic and Commercial Conditions of the Island of Rhodes at the Begining of 20th Century According to the Reports of Sir Alfred Biliotti", *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi*, C.XIV, S.29, s.39-56.
- Zîver Bey (2013); *Rodos Târîhi*, Çev.: Harid Fedai, TTK Yay., Ankara.